

Міністерство внутрішніх справ України

Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

РЕВЕНКО ОЛЬГА ІГОРІВНА

**МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ
НЕЗАКОННОГО ВИДОБУВАННЯ ВУГІЛЛЯ**

Монографія

*за редакцією кандидата юридичних наук, доцента
Володимира КОВАЛЕНКА*

Сєвєродонецьк
РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка
2020

Рецензенти:

ОДЕРІЙ Олексій Володимирович, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін та судових експертиз Донецького юридичного інституту МВС України

ШЕХАВЦОВ Руслан Миколайович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету №1 Інституту з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ

Рекомендовано до друку вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка (протокол № 4 від 28 листопада 2019 року)

Ревенко Ольга

P 32 Методика розслідування незаконного видобування вугілля : монографія; за ред. канд. юрид. наук, доц. Володимира Коваленка. Сєверодонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2020. 200 с.

ISBN 978-617-616-094-6

У монографії на підставі аналізу судової та слідчої практики, нормативно-правових актів і літературних джерел комплексно досліджено питання методики розслідування незаконного видобування вугілля.

Видання розраховано на студентів юридичних спеціальностей закладів вищої освіти, а також може бути корисним аспірантам, викладачам, науковцям та практичним працівникам правоохоронних органів, суддям, адвокатам та іншим юристам.

УДК 343.985:343.37:553.94

ISBN 978-617-616-094-6

©Ревенко Ольга, 2020

©ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ПОПЕРЕДНЄ СЛОВО	6
ПЕРЕДМОВА	8

РОЗДІЛ 1

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОГО ВИДОБУВАННЯ ВУГІЛЛЯ

1.1.	Проблеми формування криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля	11
1.2.	Обстановка й предмет злочинного посягання	28
1.3.	Типові способи готування, вчинення й приховування злочину	44
1.4.	Сліди та наслідки незаконного видобування вугілля	59
1.5.	Особа злочинця	66

РОЗДІЛ 2

ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ВИДОБУВАННЯ ВУГІЛЛЯ

2.1.	Отримання інформації про кримінальне правопорушення та початок досудового розслідування	81
2.2.	Типові слідчі ситуації початкового етапу досудового розслідування та алгоритми їх розв'язання	95

РОЗДІЛ 3
ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ
І ТАКТИКИ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ
(РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

3.1.	Організація і тактика огляду	110
3.2.	Організація і тактика допиту	119
3.3.	Організація і тактика обшуку	133
3.4.	Використання можливостей судових експертиз	147
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	160
	ДОДАТКИ	180

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

МВС України	Міністерство внутрішніх справ України
КМУ	Кабінет Міністрів України
МОН України	Міністерство освіти і науки України
ГУ НП	Головне управління Національної поліції
СУ ГУ НП	Слідче управління Головного управління Національної поліції
Держгеонадра	Державна служба геології та надр України
СОГ	Слідчо-оперативна група
ЄО	Єдиний облік
ЄРДР	Єдиний реєстр досудових розслідувань
ОРС	Оперативно-розшукова справа
КК України	Кримінальний кодекс України
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс України
КУпН	Кодекс України про надра

ПОПЕРЕДНЄ СЛОВО

Регулювання відносин у сфері охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання та ліквідація негативного впливу господарської та іншої діяльності на довкілля є пріоритетним напрямом діяльності держави. Серед злочинів проти довкілля незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення (зокрема вугілля) посідає особливе місце. Недосконалість механізму надрокористування, наявність правових колізій у його нормативно-правовому забезпеченні, відсутність належного контролю за використанням надр призводить до масових порушень чинного законодавства у цій сфері.

Злочини даного різновиду є доволі небезпечними, і такими, що спричиняють значну шкоду довкіллю. Так звані «копанки» створюють небезпеку для життя і здоров'я людей, загрозу підтоплення населених пунктів, пошкодження магістральних трубопроводів, знищують землі сільськогосподарського призначення тощо. Надійним шляхом викорінення цього різновиду злочинів, є цілеспрямована діяльність органів досудового розслідування Національної поліції України, що має ґрунтуватися на розроблених та упроваджених у практику наукових положеннях та рекомендаціях. І хоча до теоретичних та практичних питань методики розслідування злочинів проти довкілля завжди було прикуто увагу багатьох учених (О. О. Дудоров, В. А. Клименко, С. О. Книженко, М. В. Комарницький, В. О. Коновалова, В. О. Навроцький, Н. В. Нетеса, О. В. Одерій, Є. О. Письменський та ін.), безліч питань залишаються невіршеними або малодослідженими й донині. Саме тому кожна спроба щодо розроблення та вдосконалення теоретичних основ і практичних рекомендацій розслідування незаконного видобування вугілля визначається актуальною. До таких теоретичних спроб, що має і суто практичне значення, належить

підготовлена О. І. Ревенко монографія, актуальність якої полягає насамперед в тому, що вона спрямована на оптимізацію процесу розслідування незаконного видобування вугілля, озброєння слідчих новітніми рекомендаціями.

Під час роботи над монографією авторкою опрацьовано значну кількість законодавчих актів у сфері охорони та використання надр, грамото і доречно використано дані офіційної статистики та результати своїх ранніх наукових робіт. Виділені проблемні питання розглянуті послідовно, взаємопов'язано, у їх діалектичному розвитку, з урахуванням поглядів і думок інших учених, що додає монографії логіко-структурний, завершений вигляд. Так, науковий інтерес представляє дослідження питання про особливості формування криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля та змісту її основних структурних елементів, удосконалення теоретичних та практичних положень щодо діяльності слідчого з оцінки первинного матеріалу та прийняття рішення про початок досудового розслідування за ознаками незаконного видобування вугілля, класифікації способів вчинення незаконного видобування вугілля, типових слідчих ситуацій, що складаються на початковому етапі досудового розслідування цього різновиду злочинів, формування відповідних напрямів розслідування, слідчих версій, алгоритмів слідчих (розшукових) дій, організаційних заходів з їх розв'язання тощо.

Практична цінність даної монографії полягає в тому, що розроблені та вдосконалені авторкою рекомендації щодо організації і здійснення досудового розслідування незаконного видобування вугілля є важливим джерелом підвищення ефективності роботи слідчих підрозділів Національної поліції України. Також, запропонована О.І. Ревенко праця може бути корисною у процесі підготовки фахівців у галузі права. Сподіваюся, що ця монографія отримає належну оцінку з боку фахівців і широкого кола читачів.

Володимир КОВАЛЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент

ПЕРЕДМОВА

У Конституції України задекларовано, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ч.1 ст. 50). Серед злочинів проти довкілля незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення (зокрема вугілля) посідає особливе місце. Негативні наслідки кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 240 КК України, призводять до заподіяння збитків базовим галузям економіки країни та екології у тих регіонах, в яких розміщено поклади корисних копалин і ведеться їх активне видобування. Саме тому, для ефективного захисту зазначеного конституційного права перед державою постає завдання охорони навколишнього природного середовища та контролю за раціональним використанням корисних копалин.

Однією з базових галузей національної економіки України є вугільна промисловість, яка тривалий час перебувала в кризовому стані та потребувала реформування. Незаконне видобування вугілля посідає провідне місце серед так званих тіньових галузей, частка яких в останні роки, за різними оцінками коливалася від 37 % до 50 % офіційного ВВП¹. Тимчасова окупація частини території Донецької та Луганської областей, призвела до падіння видобутку енергетичного та коксівного вугілля, закриття дотаційних легальних вугільних шахт на територіях, підконтрольних українській владі (Покровськ, Добропілля, Вугледар та ін.), соціально-економічної нестабільності регіону та продовження незаконного видобування вугілля на шахтах-копанках.

Проблема вчинення незаконного видобування вугілля ускладнюється тим, що така діяльність здійснюється з порушенням цілої низки технічних і правових норм чинного

¹ Макогон Ю. В. Причини і чинники економічної кризи в Україні в умовах військово-політичного протистояння на сході країни. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 2(48). С. 221.

законодавства та організовується особами, які не є суб'єктами підприємницької діяльності, а розробка надр здійснюється без отримання ліцензій і сплати податків державі. У зв'язку з відсутністю належних умов праці, існування таких нелегальних шахт-копанок загрожує як довкіллю (порушення й знищення ґрунтового покриву і ландшафтів, зміна гідрологічного режиму території та ін.), так і здоров'ю та життю людей, які працюють на них. Тому, перед працівниками Національної поліції України постає важливе завдання щодо забезпечення своєчасного виявлення, розслідування та запобігання досліджуваному різновиду злочинів. Відтак, виникає потреба щодо розробки основ методики розслідування незаконного видобування вугілля.

Сучасний доробок наукової проблематики боротьби зі злочинами проти довкілля представлено переважно кримінально-правовими дослідженнями, проведеними такими вченими як О. О. Дудоров, В. А. Клименко, М. В. Комарницький, В. О. Навроцький, Н. В. Нетеса, Є. О. Письменський, Б. Г. Розовський та ін. Окремі криміналістичні аспекти розслідування злочинних порушень правил охорони або використання надр висвітлено у працях, присвячених методиці розслідування злочинів проти довкілля (роботи В. О. Коновалової «Екологічні злочини: кваліфікація і методика розслідування» (1999 р.), М. О. Духна «Розслідування екологічних злочинів» (2001 р.), С. О. Книженко «Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів» (2005 р.), О. В. Одерія «Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля» (2015 р.) та ін.). Дослідження цих науковців, безумовно, мають важливе значення для теорії та практики розслідування злочинів проти довкілля. Утім, спеціального комплексного монографічного дослідження, присвяченого методиці розслідування незаконного видобування вугілля в Україні не проводилося.

Таким чином, основною метою цього дослідження є розроблення на базі положень загальної теорії криміналістики, результатів узагальнення та аналізу судово-слідчої практики основ методики розслідування незаконного видобування вугілля.

В пропонованій монографії визначені проблеми формування криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля, її основні структурні елементи; з'ясовані особливості організації і тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій та можливості судових експертиз під час розслідування незаконного видобування вугілля, а також розкриті особливості виявлення та оцінки первинної інформації, необхідної для прийняття рішення про початок досудового розслідування за ознаками незаконного видобування вугілля та виділені типові приводи для внесення відомостей до ЄРДР.

Зокрема, сформульовані у виданні теоретичні положення, висновки й пропозиції впроваджено та надалі може бути використано у науково-дослідній сфері – для подальшого вдосконалення методики розслідування незаконного видобування вугілля; у правозастосовній діяльності – як рекомендації щодо організації досудового розслідування незаконного видобування вугілля, а також проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час такого розслідування; в освітньому процесі – при викладанні курсів «Криміналістика», «Криміналістична методика», «Особливості розслідування окремих видів злочинів», підготовці підручників та навчальних посібників, а також при проведенні занять у системі підвищення кваліфікації працівників слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції.

Авторкою висловлюється щира подяка кандидату юридичних наук, доценту Володимирі Вікторовичу Коваленку, доктору юридичних наук, доценту Олексію Володимировичу Одерію і кандидату юридичних наук, доценту Руслану Миколайовичу Шехавцову за їх цінні зауваження та поради, які з вдячністю сприйняті та враховані при підготовці монографії до видання.

РОЗДІЛ 1

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОГО ВИДОБУВАННЯ ВУГІЛЛЯ

1.1. Проблеми формування криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля

Розслідування злочинів – специфічна пізнавальна і організаційно-тактична діяльність, сутність якої обумовлена особливостями формування доказової інформації і встановленим законом порядком її одержання. Ці загальні особливості розслідування доповнюються характерною специфікою для окремих груп і видів злочинів¹. Розслідування незаконного видобування вугілля зазвичай викликає особливу складність у слідчих та їх процесуальних керівників, що обумовлено відсутністю сучасних рекомендацій зі збирання доказів у цих категоріях кримінальних проваджень, а також, недостатністю спеціальних знань в галузі технічних наук та специфіки функціонування нелегальних шахт-копанок.

За переконанням В. П. Бахіна, взаємозв'язок слідчої практики з криміналістичною методикою відбувається за такими основними напрямками: по-перше, дані слідчої практики є основою для пізнання закономірностей злочинної діяльності, форм її вияву, а також досвіду розкриття й розслідування злочинів, по-друге, потреби слідчої практики визначають завдання щодо розроблення та вдосконалення спеціальних методик, по-третє, розроблені методичні рекомендації проходять перевірку практикою та дістають підтвердження своєї ефективності або неповноти та необґрунтованості; і, нарешті, нові засоби та прийоми, які застосовують

¹ Див.: Салтевський М.В. Криміналістика : підручник. У 2 ч. Ч. 2. Харків, 2001. С. 254.

на практиці, набувають характеру методологічних засад унаслідок їх наукового аналізу та узагальнення¹. А. Ф. Волобуєв, сприймаючи теоретичну основу криміналістичної методики, зауважує, що методика формується лише в результаті узагальнення великого масиву кримінальних проваджень як сукупність теоретичних положень і практичних рекомендацій. Тож використання терміну «методика розслідування» щодо розслідування конкретного злочину може бути тільки в переносному значенні і з ілюстративною метою, але ж не в науковому розумінні². З метою оптимізації діяльності органів досудового розслідування доцільно адаптувати окремі криміналістичні методики до вимог слідчої практики, переходу від описового характеру цих методик – до робочих програм. Йдеться про те, що методичні рекомендації мають бути зручними до використання передусім для слідчих³.

Отже, розглянемо найдоцільнішу структуру та зміст методики розслідування незаконного видобування вугілля з урахуванням актуальної на сьогодні слідчої та судової практики. До структури названої методики віднесено криміналістичну характеристику, основи організації розслідування та положення щодо організації і тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Центральним елементом методики розслідування досліджуваного різновиду злочинів є криміналістична характеристика, що має формуватися на основі кримінально-правової характеристики та практики розслідування злочинів цієї категорії.

Криміналістичний об'єкт пізнання являє собою специфічну інтегративну систему, яка формується на базі правових та криміналістичних характеристик злочинів і пов'язаних з ними подій. Стержнем цієї системи є обставини, включені

¹ Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). Киев, 2002. С. 45–63.

² Волобуєв А.Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. Харків, 2000. С. 17.

³ Шепітько В.Ю. Криміналістичне забезпечення діяльності органів досудового слідства у боротьбі зі злочинністю в Україні. *Правова система України: історія, стан та перспективи* : у 5 т. / за заг. ред. В.В. Сташиса. Харків : Право, 2008. Т. 5 : Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні. С. 835.

в кримінальний процесуальний предмет доказування. Ці обставини конкретизуються та розвиваються з огляду на інформацію, що міститься в диспозиції тієї статті КК України, під ознаки якої підпадає досліджуване діяння, а також даних, відображених у криміналістичній характеристиці відповідної категорії злочинів. Криміналістична характеристика дає змогу також доповнити перелік обставин предмета доказування так званими допоміжними (проміжними) фактами. Попри те, що такі факти не входять до кола елементів предмета доказування, їх практична значущість є досить великою.

Кримінально-правове поняття злочину слугує орієнтиром для криміналістичних досліджень. На його основі (виділення родів, видів злочинів) визначаються рівні криміналістичної класифікації злочинів.

Виявлення в суспільно небезпечних діяннях особи ознак злочинів, розробка методик їх розслідування, установлення причин учинення та інших обставин потребують вивчення як усього масиву нормативно-правових матеріалів, якими забезпечується боротьба зі злочинністю, так і практики їх застосування, тобто комплексне дослідження злочинів як негативних соціальних феноменів певного виду.

Виконання цього завдання закономірно потребує розробки науками кримінально-правового циклу (кримінальним правом, кримінологією, криміналістикою, теорією оперативно-розшукової діяльності тощо) галузевих видів відповідних юридичних характеристик злочинів: кримінально-правової, кримінологічної та, безумовно, криміналістичної. Ці галузі знання досліджують одні й ті ж види злочинів під кутом зору свого предмета вивчення.

При формуванні криміналістичної характеристики з кримінологічних ознак передусім мають враховуватися дані про структуру, динаміку та розповсюдженість досліджуваного злочину стосовно місця, часу, мотиву вчинення та притягнених до відповідальності осіб з використанням при цьому узагальнювальних показників. Деякі автори слушно зазначають, що зловживати переносом подібних відомостей у криміналістику із суміжних юридичних наук не варто, оскільки в таких випадках дійсно відбувається

підміна криміналістичної характеристики кримінально-правовою або кримінологічною, що є неприпустимим¹.

Розглядаючи криміналістичну характеристику в науковому та практичному аспектах, неважно помітити, що вона, з одного боку, повинна бути базою для вироблення типологічних положень методики розслідування, а з іншого – слугувати орієнтиром для особи, яка веде розслідування, при виборі нею відповідного варіанта застосування цих положень у конкретному кримінальному провадженні. Маючи узагальнені дані про обставини вчинення певної групи злочинів, базуючись на їх стабільності, слідчий проектує їх на конкретну ситуацію. У цьому разі йдеться про використання методу екстраполяції. Прогноз є невід'ємною частиною науки, адже без цієї функції наука взагалі втрачає будь-який сенс. Використання методу екстраполяції при розслідуванні злочинів передбачає знання типових особливостей (прийомів, способів) їх учинення в минулому, котре базується на аналізі та узагальненні практики, знанні закономірностей їх змін. Отже, на зміну ознакам, які базуються на інтуїції слідчих, практичному та життєвому досвіді, загальному кругозорі і, нарешті, просто на здоровому глузді, або на аналогії, тобто зіставленні цього випадку з подібними явищами, що мали місце в минулому, приходять надійні наукові прогнози, які дають змогу з великим ступенем достовірності передбачити якісні зміни прийомів та способів учинення злочинів, що вивчаються².

З огляду на викладене, кримінально-правову характеристику незаконного видобування вугілля розглядатимемо з позиції використання її елементів і деяких ознак для формування методики розслідування досліджуваного різновиду злочину.

Зауважимо, що диспозиція ст. 240 КК України носить бланкетний характер, тобто для притягнення до кримінальної

¹ Див.: Сенчик Н. А. Криминалистическая характеристика преступлений. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1983. Вып. 26. С. 27; Чельшева О. В. Механизм преступления и криминалистическая характеристика. *Вестник криминалистики*. Москва, 2004. № 2(10). С. 15.

² Див.: Сенчик Н. А. Криминалистическая характеристика преступлений. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1983. Вып. 26. С. 26–31.

відповідальності особи треба ретельно з'ясувати питання: яким саме законодавством регулюються правовідносини, пов'язані з видобутком корисних копалин. Бланкетний характер кримінально-правових норм суттєво ускладнює для практичних працівників їх застосування на практиці через те, що посилання зроблені не на конкретний закон, а на правові інститути. Своєю чергою бланкетність заборон, які передбачено ч. 2 ст. 240 КК України, проявляється передусім під час установлення об'єктивних ознак правопорушення – предмета, обстановки, знарядь злочинного діяння та його наслідків¹. Труднощі кваліфікації цих видів правопорушень зумовлені нестабільністю регулятивного законодавства, оскільки законодавець часто вносить до них зміни та доповнення. Саме тому використання кримінально-правової характеристики злочину в зазначеному аспекті може сприяти поліпшенню роботи з виявлення незаконних діянь та їх розслідування.

Основним *об'єктом* незаконного видобування вугілля є встановлений законодавством порядок раціонального й комплексного використання надр та корисних копалин загальнодержавного значення. Додатковими об'єктами є життя й здоров'я особи, екологічна безпека. Учинення незаконного видобування вугілля посягає на право власності українського народу, адже відповідно до ст.13 Конституції України земля, її надра та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу².

Предметом зазначеного злочину є вугілля, яке відноситься до горючих корисних копалин загальнодержавного значення³. Корисні копалини – природні мінеральні речовини,

¹ Див.: Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Київ, 2013. С. 691.

² Див.: Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Київ, 2013. С. 720; Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ, 2004. С. 286.

³ Див.: Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення : постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/827-94-п>.

які можуть використовуватися безпосередньо, або після їх обробки (ст.1 Гірничого Закону України). Розрізняють *основні корисні копалини* – корисні копалини й компоненти, що визначають промислове значення родовища, напрям його промислового використання й назву, а також *супутні корисні копалини* – корисні копалини й компоненти, видобуток яких здійснюється разом з основними корисними копалинами, а видобуток й промислове використання технологічно можливі та економічно доцільні в процесі переробки основної мінеральної сировини¹. Склад злочину утворює незаконне видобування як основних, так і супутніх корисних копалин, якщо вони не є загальнопоширеними².

З *об'єктивної сторони* незаконне видобування вугілля характеризується активними діями. Видобування – це видобування вугілля з надр усіма можливими способами. Для видобування корисних копалин відповідно до статей 13, 14, 16 КУпН потрібне оформлення спеціальних дозволів (ліцензій) на користування надрами в межах конкретних ділянок. Користувачами надр можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, іноземні юридичні особи.

Треба враховувати, що придбання ділянки, на якій відбувалося легальне видобування вугілля, не перетворює особу, яка придбала ділянку, на повноправного надзакордонного користувача. Адже дозвіл та ліцензія на видобування корисних копалин мають як географічну, так і «особистісну» прив'язку³. Тобто в ліцензії зазначається назва органу, який видав ліцензію; анкетні дані громадянина або назва та місцезнаходження юридичної особи; вид діяльності; реєстраційний номер ліцензії; дата видачі та термін її дії.

Видобування вугілля вважається незаконним, якщо порушено такі нормативні вимоги: діяльність здійснюється без

¹ Див.: Про затвердження Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр: постанова Кабінету Міністрів України від 05 травня 1997 р. № 432. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432-97-п>.

² Див.: Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ, 2010. С. 641.

³ Див.: Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, С. О. Письменського. Київ, 2013. С. 726.

отримання спеціального дозволу (ліцензії); за межами ділянки надр (гірничого відводу), на яку видана ліцензія; до початку, після закінчення терміну дії отриманої ліцензії, після її анулювання; видобування на багатопокладовому родовищі не тих корисних копалин, на які видана ліцензія; видобування без оплати за користування надрами; видобування без акта гірничого відводу; без затвердженого проекту земельного відводу; з перевищенням встановленого ліміту видобутку тощо¹.

Суб'єктом незаконного видобування вугілля є фізична осудна особа, яка досягла 16 років. Це можуть бути особи, пов'язані або не пов'язані за родом своїх професійних занять з видобуванням корисних копалин (окремі громадяни, приватні підприємці, службові особи та рядові працівники гірничодобувних та інших підприємств тощо). Зазвичай зазначений різновид злочинних посягань учинюється групою осіб за попередньою змовою. Непоодинокими є факти вчинення таких злочинів організованими групами, що зумовлено труднощами механізму їх учинення. Іноді злочин, передбачений ч. 2 ст. 240 КК України, може утворювати сукупність із злочином, передбаченим ч. 1 ст. 150 КК України, який полягає в залученні підлітків до процесу незаконного видобування вугілля.

Суб'єктивна сторона злочину в частині незаконного видобування корисних копалин (вугілля) характеризується виною у вигляді прямого умислу та корисливою метою – винна особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння й бажає незаконно видобувати корисні копалини (вугілля)². Деяко іншого погляду дотримується Н.В. Нетеса, на думку якої незаконне видобування корисних копалин

¹ Див.: Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення : постанова Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/459-92-п>

² Див.: Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Київ, 2013. С. 726; Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ, 2004. С. 270; Лопашенко Н. А. Экологические преступления: уголовно-правовой анализ : монография. Москва, 2009. 352 с.

загальнодержавного значення як різновиду злочину з формальним складом, як виняток, може бути вчинене зі злочинною недбаістю¹. Зауважимо, що особа, яка організовує незаконне видобування вугілля або безпосередньо видобуває його, має передбачити можливість створення небезпеки для себе, для життя й здоров'я інших осіб та довкілля. Зумовлено це тим, що більшість вищезазначених осіб є колишніми працівниками шахт, які обізнані про небезпечність та шкідливість умов праці в занедбаних гірничих виробках. Саме психічне ставлення винного до загибелі людей, їхнього масового захворювання чи до інших тяжких наслідків може характеризуватися тільки необережністю. Отже, для притягнення особи до відповідальності за ч. 2 ст. 240 КК України треба встановити причинно-наслідковий зв'язок між діями та наслідками, тобто факт настання наслідків від незаконного видобування вугілля.

На наш погляд, розробка наукових положень криміналістичної характеристики злочинів для досягнення її практичної значущості вимагає детального вивчення її змісту та взаємозв'язку структурних елементів. Саме тому перед формуванням криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля треба розглянути низку загальних питань, пов'язаних з поняттям та змістом криміналістичної характеристики злочинів як категорії криміналістики, оскільки серед учених-криміналістів не існує її єдиного тлумачення.

Проблеми розроблення та вдосконалення методик розслідування окремих видів злочинів, а також їх криміналістичних характеристик розглядали в наукових працях такі вчені-криміналісти, як В. П. Бахін, Р. С. Белкін О. М. Васильєв, Л. Г. Відонов, І. О. Возгрін, В. Г. Гончаренко, Л. Я. Драпкін, А. Ф. Волобуєв, В. К. Гавло, Ю. П. Гармаєв, І. Ф. Герасимов, В. Ф. Єрмолович, В. А. Журавель, В. Я. Колдін, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, Б. Є. Лук'янчиков, С. П. Мітрічев, В. О. Образцов, І. Ф. Пантелєєв, В. В. Радаєв, В. Г. Танасєвич,

¹ Див.: Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2012. С. 11.

В. Ю. Шепітько, А. В. Шмонін, М. П. Яблоков та інші. Проте питання щодо визначення поняття криміналістичної характеристики злочинів досі залишається дискусійним і потребує подальшого дослідження та вдосконалення.

Одним з перших до розроблення поняття «криміналістична характеристика злочинів» звернувся Л. А. Сергєєв, який розглядав її як елемент методики розслідування злочинів і розумів під нею сукупність взаємозалежних факторів, котрі визначають особливості способів і слідів відповідних видів злочинів, об'єкта посягань, обставин, що характеризують учасників злочинів та їхні злочинні зв'язки, час, місце й обстановку вчинення злочинів¹. Основне призначення криміналістичної характеристики злочинів він бачив у тому, що вона, концентруючи дані про структурні елементи злочину й типові процеси, що протікають під час його вчинення, є основою для побудови приватних криміналістичних методик.

На сьогодні висловлено досить суперечливі погляди щодо криміналістичної характеристики злочинів: від потреби її подальшого розроблення й вивчення² до твердження про повну ілюзорність³ цього поняття. На нашу думку, таким, що найбільш точно передає зміст і сутність криміналістичної характеристики злочинів, є визначення О. Н. Колесниченка і В. О. Коновалової – як системи відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів одного виду, що відбивають закономірні зв'язки між ними і є основою для розслідування конкретних злочинів⁴, а також В. А. Журавля

¹ Див.: Сергєєв Л. А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений. Руководство для следователей. Москва, 1971. С. 437.

² Див.: Баев О. Я. И всё же: реальность или иллюзия (ещё раз о криминалистической характеристике). *Вестник криминалистики*. Москва, 2002. Вып. 1 (3). С. 23; Головин А. Ю. Криминалистическая систематика. Москва, 2002. С. 116; Журавель В. А. Криміналістична характеристика злочинів: проблеми формування та застосування. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2008. № 4 (55). С. 209; Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика преступлений как составная часть общей теории криминалистики. *Вест. Моск. ун-та. Серия 11. «Право»*. 2000. № 2. С. 5–13.

³ Див.: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. Москва, 2001. С. 221–223; Колдин В. Я. Версионный анализ: монографія. Москва, 2014. С. 31

⁴ Див.: Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений: учебное пособие. Харьков, 1985. С. 7–8.

– як інформаційної моделі, у якій на статистичному рівні відображено кореляційні зв'язки її елементів¹.

Криміналістична характеристика злочинів є потрібною складовою криміналістичних методик розслідування², бо саме в ній можна детально розглянути зміст усіх чинників, що підлягають установленню при розслідуванні певної категорії кримінальних правопорушень, а також простежити їх взаємозв'язки. А в практичному аспекті криміналістична характеристика злочинів сприяє правильному вибору слідчим найбільш оптимальних напрямів розслідування як загалом, так і на окремих його етапах³, тобто розглядається як своєрідний орієнтир, на який потрібно рівнятися при вирішенні конкретних слідчих завдань, висуненні робочих версій⁴.

Для з'ясування суті криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля доцільно розглянути питання щодо віднесення її до узагальненої криміналістичної характеристики екологічних злочинів як окремого різновиду. Деякі вчені ставлять під сумнів доцільність виділення криміналістичної характеристики як криміналістичної категорії загалом та криміналістичної характеристики конкретного злочину зокрема⁵. Проте погоджуємося з тими авторами⁶, які виокремлюють криміналістичну характеристику

¹ Див.: Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків, 2012. С. 144.

² Див.: Баев О. Я. И всё же: реальность или иллюзия (ещё раз о криминалистической характеристике). *Вестник криминалистики*. Москва, 2002. Вып. 1 (3). С. 23; Гавло В. К. Наследие Р. С. Белкина и дискуссионные вопросы. *Роль и значение деятельности Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики* : материалы междунар. научн. конф. (к 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина. Москва, 2002. С. 209; Головин А. Ю. Криминалистическая систематика. Москва, 2002. С. 116; Журавель В. А. Криміналістична характеристика злочинів: реальність чи ілюзія? *Правовий часопис Донецького університету*. Донецьк, 2001. Вип. № 1 (6). С. 56–60.

³ Див.: Корж В. П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности : монография. Харьков, 2002. С. 101.

⁴ Див.: Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків, 2012. С. 150.

⁵ Див.: Бекин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Москва, 1997. Т. 3. С. 317–318.

⁶ Див.: Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Минск, 2001. С. 231; Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів : навчальний посібник. Київ, 1997. С. 18; Фокина А. А. Роль криминалистической характеристики преступлений в укреплении связи науки криминалистики и практики расследования. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1990. Вып.41. С. 18.

конкретного злочину як частину певної кількості однорідних діянь, на основі яких виводять видові, групові й більш загальні криміналістичні характеристики, оскільки взаємозв'язок ознак, які характеризують криміналістичні особливості злочинів, має певні закономірності саме в межах виду чи групи.

Досить дискусійним є питання формування елементного складу криміналістичної характеристики злочинів, що визначає її сутність як наукової категорії. Воно полягає у вирішенні проблем визначення кількісного та якісного складу криміналістично значущих ознак певного виду (групи) злочинів, які складають її зміст, а також в ієрархічності розміщення залежно від значення для розслідування злочинів. Результати аналізу спеціальної літератури свідчать, що до сьогодні зазначена проблематика, окреслена як актуальний напрям дослідження¹, так і не знайшла належного вирішення в працях науковців. Одні вчені вважають, що зміст криміналістичної характеристики злочинів не має вичерпуватися жорстким переліком її елементів², позиція інших – навпаки, зводиться до відображення вичерпних її елементів³.

На сьогодні спостерігаємо розбіжності в інтерпретації компонентного складу криміналістичної характеристики злочинів, кількість елементів якої варіюється від чотирьох до десяти. Більшість авторів виділяють такі елементи криміналістичної характеристики злочинів: предмет посягання; спосіб учинення злочину; особа злочинця; слідова картина в її широкій інтерпретації⁴. Свого часу С. П. Мітрічев зазначав, що видові криміналістичні характеристики мають охоплювати

¹ Див.: Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). Киев, 2002. С. 182; Журавель В. А. Криміналістична характеристика злочинів: проблеми формування та застосування. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2008. № 4 (55). С. 204.

² Див.: Сергеев А. А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений. Руководство для следователей. Москва, 1971. С. 43.

³ Див.: Танасевич В. Г., Образцов В. А. О криминалистической характеристике преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва. Вып. 25. С. 103.

⁴ Див.: Салтевский М. В. О структуре криминалистической характеристики хулиганства и типичных следственных ситуациях. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1982. Вып. 25. С. 15-17.

найбільшу кількість ознак, що мають криміналістичне значення¹. Проте навряд чи надмірне розширення або деталізацію елементного складу можна визнати виправданим, оскільки залежно від виду, групи чи різновиду злочинів одні елементи набувають першочергового значення, а інші – відходять на другий план, або навіть стають зайвими. Тобто до змісту криміналістичної характеристики злочинів не можна підходити однозначно.

Криміналістична характеристика злочинів проти довкілля має певні особливості, оскільки охоплює загалом усі дії, що посягають на екологічну безпеку, тому треба враховувати специфіку окремих видів злочинів цієї категорії, зумовлену зокрема предметом злочинного посягання, розмірами завданого збитку та деякими іншими обставинами².

Узагальнення наукових криміналістичних досліджень з розслідування екологічних злочинів свідчить, що до основних їх елементів належать: предмет злочинного посягання; обстановка злочину; способи вчинення злочину; типові сліди злочину; особа злочинця³.

Отже, структура криміналістичної характеристики будь-якого екологічного злочину має загальну систему елементів, які потрібні для встановлення механізму вчинення злочину, але кожен елемент має своє індивідуальне змістовне наповнення залежно від виду злочину. Загальна структура криміналістичної характеристики також доповнюється факультативними структурними елементами залежно

¹ Див.: Митричев С. П. Методика расследования отдельных видов пре ступлений. *Криминалистика и судебная экспертиза* : респ. межвед. науч.-метод. сб. Киев, 1973. Вып. 10. С. 28.

² Див.: Ревенко О. І. Проблеми формування криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 343.

³ Див.: Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. С. 10; Сергеев Л. А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений. *Руководство для следователей*. Москва, 1971. 148 с.; *Криминалистика* : учеб. для вузов / [И. Ф. Герасимов, Я. Л. Драпкин, Е. П. Ищенко и др.] ; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. Москва, 2000. С. 619-621; Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. С. 120; Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. В. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.] ; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 66-67.

від виду злочину. До прикладу, М. М. Аршаниця та С. В. Кузьмін, розглядаючи криміналістичну характеристику злочинних забруднень водних об'єктів, крім основних елементів до її структури віднесли речовини-забруднювачі, джерела забруднення, шкідливі наслідки, психічну діяльність винного¹.

Формування моделі криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля не залишилось осторонь уваги й О. В. Одерія, до якої він відніс: предмет посягання; спосіб (механізм) учинення злочину; обстановку вчинення злочину; характеристику особи злочинця; типову слідову картину та наслідки цих злочинів². Наведене дає підстави зробити висновки, що єдина, узгоджена позиція науковців щодо елементного складу криміналістичної характеристики екологічних злочинів відсутня, а елементний склад криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля загалом не розглядався.

Реальна допомога розкриттю конкретних злочинів на основі використання узагальнених даних про раніше розслідувані аналогічні злочини здебільшого можлива лише за наявності виявлених імовірно-статистичних та кореляційних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики, які виражені в кількісних показниках³. Скажімо, Р. С. Белкін щодо цього зазначив, що криміналістична характеристика злочину як єдиний комплекс має практичне значення лише в тих випадках, коли встановлені кореляційні зв'язки й залежності між її елементами, які мають закономірний характер. Дані про ці закономірності можуть бути підставою для побудови типових версій у конкретних провадженнях⁴.

¹ Див.: Аршаниця Н. М., Кузьмін С. В. Расследование преступных загрязнений атмосферного воздуха и водных объектов : учебное пособие. Санкт-Петербург, 1994. С. 10, 24, 49, 52.

² Див.: Одерія О. В. Криміналістична характеристика злочинів проти довкілля: загальні положення. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2012. №3 (50). С.173–179; Одерія О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. С. 120.

³ Див.: Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків, 2012. С. 151.

⁴ Див.: Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: криминалистические средства, приемы и рекомендации : в 3 т. Москва, 1979. Т. 3. С. 316.

Між елементами криміналістичної характеристики існують такі закономірні зв'язки: динамічні (однозначні) й статистичні (вірогідні)¹. У разі однозначного зв'язку наявність одного елемента дає змогу дійти висновку про існування іншого. Вірогідний характер зв'язку має місце тоді, коли за наявності хоча б одного елемента виникає припущення про наявність іншого².

В одній з перших робіт з проблем кваліфікації й методики розслідування екологічних злочинів В. О. Коновалова, С. Б. Гавриш, В. Г. Грузкова, Г. А. Матусовський визначили елементи загальної криміналістичної характеристики екологічних злочинів й схематично позначили взаємозв'язок між ними, а саме: суб'єкт і джерело впливу взаємопов'язані зі злочинною поведінкою, а механізм слідотворення та сліди розповсюдження, локалізації послідовно з них випливають³. Тобто сутність криміналістичної характеристики злочину полягає в загальній системі структурних елементів з факультативними елементами та з присутніми між ними зв'язками, без яких специфічний зміст даних елементів утрачає сенс.

З огляду на результати аналізу та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень за фактами незаконного видобування вугілля можна виокремити такі основні структурні елементи криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля: *обстановка та предмет злочинного посягання; способи готування, учинення та приховування злочину; сліди та наслідки злочинної діяльності; особа злочинця; особа потерпілого (факультативний елемент)*.

Отже, важливе місце в структурі криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля посідає *предмет злочину*, оскільки він пов'язаний з певними способами

¹ Див.: Селиванов Н. А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования. *Социалистическая законность*. 1977. № 2. С. 56.

² Див.: Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. С. 10.

³ Див.: Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. Б. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.] ; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 66-67.

вчинення та приховування злочину, обстановкою злочинного посягання та характеризує злочинну поведінку особи. Визначення предмета злочинного посягання дає змогу виокремити незаконне видобування вугілля із загальної групи злочинів проти довкілля¹.

До основних елементів криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля треба віднести *спосіб його вчинення*. Цей елемент криміналістичної характеристики охоплює систему взаємопов'язаних дій суб'єкта, що вчиняються з певною послідовністю, із застосуванням різних знарядь і засобів та спрямовуються на досягнення мети злочину². До типових способів учинення незаконного видобування вугілля залежно від розташування його пластів слід віднести: незаконне видобування вугілля відкритим способом; незаконне видобування вугілля підземним способом.

Досить важливим для розслідування цього різновиду злочину є встановлення способу готування до злочинного діяння та його приховування (маскування). Підготовка до незаконного видобування вугілля уміщує активні дії з підбору місця вчинення злочину, співучасників та визначення їхніх ролей, знарядь учинення злочину та перевірку їх технічної готовності тощо. Маскування таких злочинів найчастіше передбачає приховування чи знищення засобів злочину, збуту видобутого вугілля тощо.

Як і спосіб учинення, інформативно значимими для розслідування досліджуваного різновиду злочину є відомості про *обстановку вчинення* протиправних дій. При злочинному посяганні на корисні копалини (вугілля) місце злочину обумовлене їх місцезнаходженням (місця залягання корисних копалин тощо).

Активізація процесу несанкціонованого вуглевидобутку в Україні обумовлена тим, що, по-перше, багато вугільних пластів на Донбасі залягають близько до поверхні так, що

¹ Див.: Ревенко О. І. Предмет злочинного посягання як системоутворюючий елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 23-24 травня 2014 року). Харків, 2014. С. 111.

² Див.: Гора І. В. Поняття, спосіб вчинення злочину та його значення в розритті та розслідуванні. *Закон и жизнь*. 2012. № 9. С. 38.

іноді і будинки, і присадибні ділянки громадян розміщені майже на вугільних пластах; по-друге, розквіт цього тіньового бізнесу пов'язаний з реструктуризацією вугільної галузі¹, яка припускає масову ліквідацію містоутворювальних підприємств – нерентабельних державних шахт.

Значне місце в системі елементів криміналістичної характеристики посідає поняття *слідів злочину*. Слідами підготовки, учинення та приховування цих злочинів є: сліди людини, зокрема: пальців і долонь рук, особистих речей (предметів одягу, взуття, спорядження) злочинців, сліди куріння – недопалки, сірники тощо; сліди знарядь учинення злочину (мотолебідок, лопат, кирок, волокуш тощо); сліди транспортних засобів (легкових та вантажних автомобілів, екскаваторів, бульдозерів тощо); сліди вугілля у вигляді нашарування на одязі злочинців, ґрунті з місця події, знарядді вчинення злочину тощо.

Наслідки вчинення екологічних злочинів зазвичай характеризуються суспільно небезпечними змінами в довкіллі. Проведений автором аналіз матеріалів кримінальних проваджень (справ) за фактами незаконного видобування вугілля свідчить про те, що в 60 % з них під час досудового розслідування суспільно небезпечні наслідки незаконного видобування вугілля або можливість їх настання не встановлювались, а в 40 % – встановлено лише матеріальну шкоду в розмірі вартості незаконно видобутого вугілля або використання земельної ділянки².

Важливим елементом криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля є *особа злочинця*, яка характеризується специфічними рисами, обумовленими мотивами та спрямованістю злочинної діяльності. Особи, які безпосередньо видобувають та причетні до незаконного видобування вугілля, суттєво відрізняються від осіб, які вчиняють насильницькі, корисливо-насильницькі, економічні

¹ Див.: Ревенко О. І. Проблеми формування криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 344.

² Див.: Ревенко О. І. Використання можливостей судово-екологічної експертизи при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Северодонецьк, 2017. Випуск № 4 (80). С. 264.

злочини. Узагальнені дані про найбільш поширені мотиви злочину дають змогу визначати коло потреб злочинця, що штовхнули його на вчинення злочину, і тим самим установлювати основні напрями розслідування¹.

Зазначимо, що вугілля видобувається з корисливих спонукань, що впливає на тривалість злочинної поведінки, використання різних технічних засобів, прибутковість злочинної діяльності, обсяг злочинної діяльності та характер наслідків злочину тощо².

Особливої уваги вартий такий елемент криміналістичної характеристики злочинів, як *особа потерпілого*. При вчиненні незаконного видобування вугілля наслідками є шкідливі зміни природного середовища, а також створення загрози такої шкоди, яка характеризується фізичними, соціальними й нормативними ознаками. Згідно зі ст. 4 КУпН український народ здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради. Тому при розслідуванні незаконного видобування вугілля слідчий залучає до кримінального провадження представника місцевої ради як потерпілого. Проте він не може надати слідчому інформації, яка сприяє розслідуванню цього різновиду злочину. Через це її недоцільно вносити до елементного складу криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. Водночас слід урахувувати, що через незаконні розробки корисних копалин може бути спричинена шкода життю та здоров'ю людини. У такому випадку в провадженні з'являється особа потерпілого, яка може надати певну інформацію про обставини вчинення незаконного видобування вугілля, або мати на тілі, одязі чи на предметах і засобах, що їй належать, різноманітні сліди, виявлення та дослідження яких дає змогу отримати важливі докази щодо події злочину. Тож наведене дає змогу пропонувати включити до

¹ Див.: Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків, 2006. С. 18.

² Див.: Ревенко О. І. Проблеми формування криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 345.

криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля (як факультативний) такий елемент, як особа потерпілого, що сприятиме правильній побудові слідчих версій, плануванню розслідування загалом та провадженню окремих слідчих (розшукових) дій зокрема.

Більш детально окремі складові криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля розглянемо далі.

1.2. Обстановка й предмет злочинного посягання

Обстановка вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики має суттєве значення для розслідування будь-яких злочинів. На сьогодні поняттю «обстановка» приділено значну увагу в наукових дослідженнях Р. С. Белкіна, В. Д. Берназа, В. К. Гавла, В. Ф. Єрмоловича, В. А. Журавля, О. Н. Колесніченка, В. О. Коновалової, В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітька, М. П. Яблокова та інших учених. Проте до цього часу однозначного підходу до визначення обстановки вчинення злочину та чіткої позиції щодо її структури в літературі немає.

Скажімо, М. І. Ковальов розуміє під обстановкою фізичне середовище, де розвивається злочинна діяльність¹, а І. М. Тяжкова – сукупність взаємодіючих обставин, за наявності яких учиняється злочин². Названі науковці пропонують не виходити за межі звичного розуміння обстановки як навколишнього фізично-соціального середовища, що може призвести до втрати важливої криміналістично значущої інформації в кримінальному провадженні.

Протилежної позиції дотримуються науковці, які вносять до поняття обстановки й інші елементи криміналістичної

¹ Див.: Ковалёв М. И. Проблемы учения об объективной стороне состава преступления. Красноярск, 1991. С. 126.

² Див.: Курс уголовного права. Общая часть : учебник для вузов. Т. 1. «Учение о преступлении» / [Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, Н. Е. Крылова и др.] ; под ред. д.ю.н., проф. Н. Ф. Кузнецовой, к.ю.н., доц. И. М. Тяжковой. Москва, 1999. С. 226.

характеристики злочину. Наприклад, О. Н. Колесніченко поєднує одним поняттям обстановку та місце вчинення злочину, до того ж «час» виділяє як окремий фактор, котрий детермінує спосіб учинення злочину¹. В. А. Динту зазначає, що структуру обстановки злочину становлять матеріальне, мікросоціальне та морально-психологічне середовища, що сукупно являють систему взаємопов'язаних та взаємообумовлених елементів². Також у криміналістичній літературі розширення змісту обстановки злочину здійснюється за рахунок включення територіальних, демографічних та інших особливостей регіону, де вчинено злочин³, учасників злочинної події (окрім самого злочинця, свідків-очевидців, пособників, які безпосередньо не посягали на відповідний об'єкт злочину тощо)⁴ тощо. На наш погляд, найбільш прийнятним для розуміння обстановки незаконного видобування вугілля треба вважати визначення М. П. Яблокова, який обстановку злочину трактує як систему різного роду об'єктів, що взаємодіють між собою, явищ, процесів, які характеризують умови місця й часу, матеріальні, природно-кліматичні, виробничо-побутові та інші умови навколишнього середовища, особливості поведінки учасників протиправної події та інші обставини об'єктивної реальності, які склалися в момент злочину і впливають на спосіб, умови та інші обставини його вчинення⁵. Уважаємо за потрібне підтримати погляди В. К. Гавла, який пропонує: по-перше, уживати інтегральне поняття «обстановка злочину» для позначення загалом системи умов і обставин, що локалізуються

¹ Див.: Колесніченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступления : конспект лекций по криминалистике. Харьков, 1965. С. 22.

² Див.: Динту В. А. Обстановка злочину як елемент криміналістичної характеристики злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2014. С. 8.

³ Див.: Методика розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : навчальний посібник / [О. В. Батюк, Р. І. Благута, О. М. Гумін та ін.] ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Львів, 2011. С. 11; Образцов В. А. Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений. Москва, 2004. С. 23; Образцов В. А. О криминалистической классификации преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1988. Вып. 33. С. 94.

⁴ Див.: Куликов В. И. Криминалистическое понятие обстановки совершения преступлений. *Вестник Московского университета. Серия 11: Право*. Москва, 1982. № 5. С. 74–81.

⁵ Див.: Криминалистика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. Москва, 2001. С. 22.

в просторі та часі, матеріальній обстановці місця події, об'єкті посягання, суб'єкті злочину та інших компонентів, пов'язаних з підготовкою, учиненням та приховуванням злочину; по-друге, стосовно розвитку етапів злочинної діяльності суб'єкта в навколишньому середовищі застосовувати диференційоване поняття обстановки злочину, поділивши її на три самостійні й водночас взаємопов'язані структурні ланки: «обстановка, що передують вчиненню злочину», «обстановка вчинення злочину», «обстановка, що склалася після вчинення злочину»¹, до того ж кожна з цих ланок характеризується своїми діями, прийомами та їх ознаками, що мають криміналістичне значення.

У юридичній літературі зазначається, що стосовно окремих груп екологічних злочинів специфіка обстановки визначається такими факторами: місце вчинення злочину; природно-кліматичні та метеорологічні умови місця події; екологічний стан місцевості (регіону); умови екологічної безпеки; кримінальна ситуація (особливо для злочинів, які вчиняють з корисливих або хуліганських мотивів); криміногенна обстановка; ефективність профілактичних заходів². Заслуговують на увагу також погляди М. О. Духна та Ю. Г. Корухова, які вважають, що обстановка вчинення екологічних злочинів охоплює дві групи обставин: 1) виробничо-технологічні та інші процеси, які послуговували безпосередньою причиною екологічних злочинів; 2) матеріальну обстановку навколишнього середовища на момент учинення злочину та момент виявлення його наслідків³. Що ж до структурних елементів обстановки незаконного видобування вугілля, то вони в сучасній криміналістичній науці є не розглянутими.

За своїм характером обстановка вчинення екологічних злочинів є багатопланою й охоплює різні аспекти,

¹ Гавло В. К. Обстановка преступления как структурный компонент криминалистической характеристики преступления. Избранные труды. Барнаул, 2011. С. 162–169.

² Див.: Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. Б. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.] ; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 74–75.

³ Див.: Духно Н. А., Корухов Ю. Г. Расследование экологических преступлений : лекция. Москва, 2001. С. 4.

пов'язані з матеріальною обстановкою, у якій відбувається злочинна діяльність. Специфіка обстановки вчинення вказаних злочинів визначається передусім предметом злочинного посягання, сферою діяльності. Саме тому обстановку вчинення екологічних злочинів у криміналістичному плані треба розглядати як систему певних взаємопов'язаних об'єктів впливу й посягання, що формують середовище слідоутворення¹.

Результати аналізу матеріалів кримінальних проваджень та розглянутих структурних елементів обстановки вчинення екологічних злочинів дають змогу виокремити структуру обстановки незаконного видобування вугілля, а саме: виробничі та соціальні фактори; просторово-часові фактори; природно-кліматичні фактори, які впливають на спосіб і механізм учинення цього різновиду злочину².

Виробничі фактори обстановки уміщують відомості про середовище, яке утворюється в результаті діяльності з незаконного видобування вугілля. За функціональною ознакою вони складаються з виробничих та охоронних елементів. Відомості стосовно особливостей розташування родовищ вугілля та здійснення діяльності з його видобування з надр належать до *виробничо-функціональних факторів*³.

У ст. 5 КУпН зазначено, що родовища корисних копалин – це нагромадження мінеральних речовин у надрах, на поверхні землі, у джерелах вод та газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними для промислового використання. Вугільні родовища України розташовані в трьох басейнах⁴: Донецькому, Львівсько-Волинському й Дніпровському. В основному це кам'яне вугілля

¹ Див.: Ревенко О. І. Обстановка як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 181.

² Див.: Там само. С. 181.

³ Див.: Там само. С. 182.

* **Вугільним басейном** називають велику за розмірами й масштабом площу безперервного або острівного (територіально роз'єданого) поширення вугленосних формацій, утворення яких стало наслідком геологічного розвитку в певний період історії Землі єдиної тектонічної структури.

⁴ Миндюков Ю. И., Шевцов Н. Р. Основы специальности : учебное пособие. Донецк, 2000. С. 22.

(91 %), і тільки 9 % бурого вугілля (у Дніпровському басейні). Донецький кам'яновугільний басейн – основний постачальник енергетичного й технологічного палива для підприємств України, оскільки в ньому видобувають 90 % загальної кількості вугілля. Розташований в Луганській, Донецькій і Дніпропетровській областях України, хоча частково охоплює й Ростовську область Росії. Площа басейну складає близько 60 тис. км², зокрема в межах України 50 тис. км^{2*} 1.

У гірничій справі трудова діяльність людини здійснюється в процесі гірничого виробництва, при якому відбувається добування (вилучення з надр землі) корисних копалин для використання в промисловості, на транспорті та в побуті. Гірниче підприємство – це цілісний технічно та організаційно відокремлений майновий комплекс засобів і ресурсів для видобутку корисних копалин, будівництва та експлуатації об'єктів із застосуванням гірничих технологій (шахти, рудники, копальні, кар'єри, розрізи, збагачувальні фабрики тощо)². Нелегальне виробництво, на якому без дотримання відповідних норм і вимог ведеться видобуток вугілля, на Донбасі називають *копанкою*³.

Проведення гірничих робіт має здійснюватися відповідно до проектів і паспортів, розроблених і затверджених згідно з правилами безпеки, правилами технічної експлуатації, єдиними правилами безпеки при підричних роботах. Звісно, під час незаконного видобування вугілля на копанках основних вимог до проведення гірничих робіт не дотримуються⁴.

На практиці виділяють два основні способи розробки родовищ твердих корисних копалин: *підземний* і *відкритий*⁵. *Підземним* називають спосіб, при якому родовища розробляють за допомогою підземних гірничих виробок*. У процесі розробки

² Див: Гірничий закон України : Закон України від 06.10.1999 № 1127-XIV. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1127-14>.

³ Див: Ревенко О. І. Обстановка як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 182.

⁴ Див: Ревенко О. І. Обстановка як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 182.

⁵ Див.: Там само С. 182.

* **Гірничою виробкою** називають штучну порожнину в земній корі, утворену як результат ведення гірничих робіт, зроблену в надрах землі або на поверхні.

родовищ підземним способом виділяють три стадії гірничих робіт: розтин, підготовку та очисне вилучення¹. Розтином називають забезпечення доступу з поверхні землі до родовища (або його частини) за допомогою проведення гірничих виробок для створення умов підготовки корисної копалини до вилучення. У період експлуатації цими виробками перевозять людей, транспортують корисні копалини, пусті породи, обладнання, матеріали, а також через них вентилюють гірничі виробки, роблять водовідлив. Після розтину родовища переходять до очисних робіт, безпосередньою метою яких є вилучення корисних копалин з родовищ. Забої, у яких відбуваються очисні роботи, називають очисними забоями, а виробки, які утворюються при цьому, – очисними виробками. Для забезпечення стійкості гірських виробок, тобто збереження форми поперечного перерізу та заданих розмірів, існує кріплення різних конструкцій. Добуті в шахті корисні копалини доставляються з очисного забою на земну поверхню².

Для безпечної роботи під час видобування вугілля підземні виробки повинні провітрюватися для видалення продуктів вибухових робіт, пилу, газів та нормального самопочуття людей. До того ж має бути забезпечено підтримання в гірничих виробках нормальної температури та вологості³.

Коли корисні копалини виходять на поверхню або залягають під невеликим шаром порожніх порід, їх розробляють *відкритим способом*. Порівняно з підземним – відкритий спосіб забезпечує більш повне вилучення корисних копалин, більш високу продуктивність праці, зазвичай нижчу собівартість видобутих корисних копалин, більші масштаби

¹ Див: Клименко А. П. Техноекоекологія : посібник. Сімферополь, 2000. С. 46-48.

² Див: Курбатова О. А., Харин А. З. История развития горной механики : учебное пособие. Владивосток, 2004. С. 9; Миндюков Ю. И., Шевцов Н. Р. Основы специальности : учебное пособие. Донецк, 2000. С. 37; Основы гірничого виробництва : посібник / В. Г. Кравець, М. Т. Кириченко, О. О. Фролов, В. В. Вапнічна. Київ, 2009. С. 6; Основы гірничої справи: навчальний посібник для студентів за фахом 6.01010022 «Професійне навчання. Електромеханічне обладнання, автоматизація процесів видобутку корисних копалин». Харків, 2003. С. 29.

³ Див: Основы гірничого виробництва : посібник / В. Г. Кравець, М. Т. Кириченко, О. О. Фролов, В. В. Вапнічна. Київ, 2009. С. 43.

видобування, безпечніші умови праці та сприятливі умови для залучення високопродуктивних та великих машин¹.

Гірниче підприємство, що здійснює видобуток корисної копалини відкритим способом, називається кар'єром (вугільний кар'єр називається вугільним розрізом). При розробці корисних копалин відкритим способом поряд з корисною копалиною доводиться вилучати з надр велику кількість порожніх порід, які їх прикривають. Процес вилучення корисної копалини з надр називають добувними роботами, а видалення порожніх порід – розкривними. Здійснення розкривних та добувних робіт на кар'єрах охоплює процеси відбивання, навантаження, транспортування та розвантажування порожніх порід і корисних копалин. Відділення та розшарування міцних порід здійснюються за допомогою буровибухових робіт, навантаження – за допомогою екскаваторів².

До числа *охоронно-функціональних факторів* відносять відомості, пов'язані зі станом контролю та наглядом за дотриманням правил використання корисних копалин, а також особливості проведення такої діяльності. Державний геологічний контроль здійснює Державна служба геології та надр України (Держгеонадри) і її територіальні органи для виявлення й запобігання порушень вимог законодавства у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр³. Згідно зі ст. 61 КУпН державний контроль за геологічним вивченням надр (державний геологічний контроль) і раціональним й ефективним використанням надр України також здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр.

¹ Див: Нагорный В. П., Глоба В. М. Обо всем, что под землей (добывается, сооружается, размещается). Киев, 2010. С. 49.

² Див: Миндюков Ю. И., Шевцов Н. Р. Основы специальности : учебное пособие. Донецк, 2000. С. 79-81; Основы гірничого виробництва : посібник / В. Г. Кравець, М. Т. Кириченко, О. О. Фролов, В. В. Вапнічна. Київ, 2009. С. 50.

³ Див: Про затвердження Порядку здійснення державного геологічного контролю: постанова Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2011 р. № 1294. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1294-2011-п>; Ревенко О. І. Обстановка як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 181.

Як показує вивчення кримінальних проваджень (справ) щодо незаконного видобування вугілля, найчастіше землі надають нібито для сільськогосподарських цілей, а фактично на цих ділянках проводять несанкціоновану розробку надр. Незаконне видобування вугілля супроводжується численними порушеннями земельного законодавства, зокрема самовільним використанням земельних ділянок і зняттям родючого шару ґрунту, що призводить до деградації земель та спричинює інші негативні екологічні наслідки.

Недобросовісні користувачі надрами найчастіше пояснюють причини вчинення злочину тим, що процедура оформлення потрібних спеціальних дозволів (ліцензій) на користування надрами надмірно тривала й займає багато часу, або посилаються на необізнаність, не роз'яснення та не попередження контролюючими природоохоронними органами про потребу отримання таких дозволів¹.

Отже, до обставин, які сприяють учиненню незаконного видобування вугілля потрібно віднести безконтрольність відповідних органів щодо стану навколишнього природного середовища та незаконного використання надр, а також корумпованість зв'язків суб'єктів злочину з органами виконавчої влади, природоохоронними та правоохоронними органами².

До матеріальної обстановки незаконного видобування вугілля доцільно відносити й *соціальні фактори*. Активізація процесу несанкціонованого вуглевидобутку в Україні обумовлена реструктуризацією вугільної галузі, яка припускає масову ліквідацію містоутворювальних підприємств – нерентабельних державних шахт. Здебільшого незаконне видобування вугілля вчиняється особами, які не мають постійного заробітку та проживають у межах адміністративно-територіального району, де розміщено законсервовані або діючі шахти. Зокрема, аналіз результатів опитування працівників слідчих підрозділів свідчить, що у 18 % випадків злочинці видобувають вугілля для задоволення власних

¹ Див: Ревенко О. І. Обстановка як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 182.

² Див.: Там само. С. 182.

побутових потреб (використання для пічного опалювання будинків), а у 82 % – для отримання матеріального прибутку після його реалізації¹.

Просторові фактори характеризують місце вчинення злочину й пов'язані з ним місця. Місце вчинення екологічних злочинів являє собою матеріальне середовище, що складається з об'єктів природокористування (предметів злочинного посягання) і джерел впливу на них². Криміналістичне значення місця незаконного видобутку вугілля полягає в тому, що на ньому залишаються сліди суспільно-небезпечного діяння, котрі мають причинно-наслідкові зв'язки зі злочинцем, знаряддями та іншими носіями інформації, які цікавлять слідство³.

Під час розслідування незаконного видобування вугілля треба враховувати: а) місця, де відбувалися підготовчі дії до злочину; б) місце безпосереднього вчинення злочину; в) місце, де залишено сліди злочинного посягання; г) місця приховування слідів злочину, знарядь і засобів його вчинення⁴.

Отже, місцями, де відбувалися підготовчі дії до вчинення незаконного видобування вугілля є:

1) місця придбання знарядь і засобів учинення злочину (компресори, відбійні молотки, електричні пилки, кутові шліфувальні машини (болгарки), генератори, совкові лопати, кисневі балони, кірки, металеві ванни, ломи, вантажні автомобілі, екскаватори, трактори, бульдозери); склади підприємств, які здійснюють легальну розробку надр або будівельні роботи (50 %); магазини продажу будівельних матеріалів (25 %); ринки (15 %) та інші місця (10 %), розташовані в межах адміністративно-територіального району здійснення незаконного видобування вугілля (75 %), у суміжних з ним районах (15 %), а також на території інших областей (10 %);

¹ Див.: Там само. С. 183.

² Див: Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. Б. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.] ; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 75.

³ Див: Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Минск, 2001. С. 156.

⁴ Див: Шепітько В. Ю., Панов М. І., Коновалова В. О. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів. Київ, 2007. С. 183.

2) місця виготовлення (переобладнання) засобів, спеціально пристосованих для видобування вугілля в копанках (мотолебідки, волокуші, кірки тощо): господарські приміщення (гаражі, сараї тощо) осіб, причетних до незаконного видобування вугілля (88 %); інші приміщення (як житлові, так і виробничі), що були орендовані особами, які здійснюють незаконне видобування вугілля (12 %)¹.

Місце вчинення злочину збігається з місцем розташування гірничих виробок покинутих шахт, бездоглядних кар'єрів, де колись здійснювався видобуток вугілля, або раніше не розроблених вугільних пластів, що виходять на поверхню землі. У Луганській області правоохоронці виявили незаконну копанку на території Перевальського району неподалік від виробок шахти «Вергелівська». Особи, які здійснювали цю злочинну діяльність, розраховували, що вона залишиться непоміченою й буде вважатися філією офіційної шахти. Під час огляду місця події правоохоронці встановили, що незаконне видобування вугілля проводили відкритим способом за допомогою важкої кар'єрної техніки. У результаті огляду вилучено екскаватор, вантажний автомобіль і 30 тонн гірничої маси².

За результатами аналізу матеріалів кримінальних проваджень (справ) щодо розслідування незаконного видобування вугілля можна виокремити типові місця приховування слідів злочину, знарядь і засобів його вчинення (кірок, лопат, волокуш, мотолебідок тощо), а саме: територія домоволодіння осіб, причетних до незаконного видобування вугілля (83 %); територія, розташована в безпосередній близькості від місця вчинення злочину, зокрема біля гірничих виробок (17 %). За результатами опитування працівників слідчих підрозділів було встановлено, що місцями зберігання легкових і технологічних транспортних засобів, призначених для видобутку та перевезення вугілля, є будівлі й споруди на території домоволодінь злочинців (67 %), обладнані

¹ Див: Ревенко О. І. Обстановка як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 183.

² Див: В Перевальске нелегальная копанка «пряталась» на территории шахты «Вергелевская» : общественно-политический обозреватель Трибун. URL : <http://tribun.com.ua/11717>.

стоянки автотранспорту підприємств, які здійснюють легальну розробку надр або будівельні роботи (18 %), території неподалік проведення робіт з незаконного видобутку вугілля (15 %)¹.

Часові фактори характеризують час учинення злочину, послідовність подій у часі та час виникнення різного роду обставин, які супроводжують учинення злочину. Урахування впливу часових чинників у процесі розслідування дає змогу: а) визначити час події; б) установити часові зв'язки між фактами; в) з'ясувати черговість подій, дій або фактів; г) обчислити тривалість різних подій².

Інформація про час у криміналістичній характеристиці незаконного видобування вугілля відображає тривалість учинення дій, виконаних для отримання злочинного результату.

Тривалість учинення зазначеного різновиду злочинів залежить від способу розробки корисних копалин, технічного забезпечення осіб, які видобувають вугілля, просторового розташування вугільного пласта та його площини. У середньому незаконне видобування вугілля на одній ділянці триває приблизно один місяць³. Що стосується доби проведення незаконного видобування вугілля, то через низький рівень технічного забезпечення та недодержання заходів безпеки найчастіше роботи проводяться вдень.

Щодо *природно-кліматичних умов*, то видобування вугілля відкритим (поверхневим) способом не здійснюється під час дощу та мокрого снігу. Це зумовлюється своєрідністю місця розробки корисних копалин, яке пов'язане з можливістю буксування транспортних засобів та накопиченням води в кар'єрі, що заважає процесу видобування вугілля. На видобування вугілля підземним способом опади та пора року не впливають⁴.

¹ Див: Ревенко О. І. Обстановка як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 183.

² Див: Шепітько В. Ю., Панов М. І., Коновалова В. О. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів. Київ, 2007. С. 184.

³ Див: Ревенко О. І. Обстановка як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 183–184.

⁴ Див.: Там само. С. 184.

Отже, зазначимо, що обстановка вчинення злочину детермінує спосіб його вчинення, а результат її пізнання сприяє вирішенню завдань установлення події злочину, винуватості підозрюваної особи, що своєю чергою дає змогу слідчому при розслідуванні злочинів за ч. 2 ст. 240 КК України правильно побудувати слідчі версії, а також вирішити низку інших завдань.

Предмет незаконного видобування вугілля є важливим структурним елементом криміналістичної характеристики досліджуваного злочину, який тісно пов'язаний з обстановкою злочинного посягання. Навіть неповна інформація про предмет злочинного посягання, яка стає відомою слідчому на початку розслідування, є досить значущою для розкриття злочину й зазвичай дає змогу продумати найбільш вірогідні способи розслідування.

У науці кримінального права під предметом злочину традиційно розуміють будь-які речі матеріального світу, з характерними властивостями яких закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність у діях особи відповідної ознаки певного виду злочину¹, або речі матеріального світу, впливаючи на які винна особа завдає шкоди певним суспільним відносинам². Позиція криміналістів має істотне значення для розвитку кримінального права, оскільки показує, що предмет є своєрідною системою з низкою ознак, сторін і властивостей, та має вивчатися в системі, що іменується складом злочину, у тісному зв'язку зі всіма елементами складу злочину³.

Предмет злочинного посягання обов'язково повинен мати такі ознаки: 1) матеріальна субстанція; 2) безпосередня спрямованість на нього злочинного діяння, у результаті

¹ Див.: Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.] ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ, 2005. С. 105; Уголовное право Украины. Общая и особенная части / под ред. Е. А. Стрельцова. Харьков, 2002. С. 79.

² Див.: Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга первая «О преступлениях». Харьков, 2001. С. 73.

³ Див: Матвійчук В. К. Місце предмета складу злочину в структурі діяння проти навколишнього природного середовища. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. Спеціальний випуск № 6. Ч. 1. 2010. С. 18.

чого шкода заподіюється суспільним відносинам; 3) відображення ним відповідних суспільних відносин (об'єкта злочину); 4) пряма чи непряма вказівка на нього в кримінальному законі¹.

Підкреслюючи безпосередню залежність теоретичних положень криміналістики від надбань науки кримінального права, В. О. Образцов зазначив, що криміналістичному поняттю об'єкта злочину близьким є кримінально-правове поняття предмета злочину. На його думку, під предметом злочину варто розуміти матеріальний субстрат об'єкта злочину, який у процесі вчинення злочину піддається заволодінню, знищенню, перетворенню, створенню тощо в процесі вчинення злочину².

Ознаки предмета злочинного посягання в криміналістичних характеристиках окремих видів (груп) злочинів можуть мати різні зв'язки, наприклад: предмет злочинного посягання – спосіб учинення злочину (способи збуту та приховування викраденого) – особа злочинця³. Така наявність комплексу зв'язків дає змогу використовувати відомості про предмет злочинного посягання для з'ясування можливих місць знаходження, каналів збуту та обставин реалізації викраденого майна, організації його розшуку, відшкодування матеріальних збитків, завданих злочинцем і безпосереднього розшуку злочинця⁴. Окрім того, вплив злочинця на

¹ Див: Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків, 2006. С. 18; Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / [В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др.] ; под ред. В. К. Лисиченко. Киев, 1988. С. 37.

² Див: Образцов В. А. Криминалистика. Москва, 1995. С. 41.

³ Див: Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків, 2006. С. 18; Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / [В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др.] ; под ред. В. К. Лисиченко. Киев, 1988. С. 37.

⁴ Див: Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Минск, 2001. С. 152; Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / [В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др.] ; под ред. В. К. Лисиченко. Киев, 1988. С. 37; Тищенко В. В. Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ. Одесса, 2002. С. 72.

предмет злочинного посягання споріднений з виникненням різних змін, які локалізуються на місці злочинної події; на самому предметі, його частинах; у місцях подальшого його знаходження, приховування, реалізації; на злочинцеві (його тілі, одязі тощо); на знаряддях злочину, технічних засобах, які використовував злочинець¹. Саме тому предмет злочинного посягання має вивчатися в тісному зв'язку зі всіма елементами криміналістичної характеристики злочину. Крім того, визначення предмета злочинного посягання виокремить незаконне видобування вугілля із загальної групи злочинів проти довкілля.

Залежно від практичного використання корисні копалини поділяють на металеві (руди), неметалеві (нерудні) та горючі (кам'яне вугілля, нафта, газ)². Згідно з Переліком корисних копалин загальнодержавного значення до них належать горючі корисні копалини – газ, нафта, *вугілля*, торф тощо; метали – чорні, кольорові, рідкісні, благородні, розсіяні, рідкісноземельні; неметали – різноманітна сировина (хімічна, гірничорудна); води – підземні, поверхневі; інертні гази³. Корисні копалини місцевого значення не є предметом посягання злочину, передбаченого ч. 2 ст. 240 КК України, і їх видобування не потребує спеціального дозволу.

Вугілля – це тверда горюча осадова порода, від бурого до чорного кольору, що утворилася від відмерлих рослин та мікроорганізмів у результаті їх біохімічних, фізико-хімічних і фізичних змін⁴. Залежно від вмісту вуглецю та інших складових частин копалини вугілля ділять на *буре*, *кам'яне* та *антрацити*.

Енергетичний склад вугілля визначається його теплотворною здатністю – кількістю тепла, одержуваного при спалюванні

¹ Див: Образцов В. А. Криміналістика. Москва, 1995. С. 41.

² Див: Миндюков Ю. И., Шевцов Н. Р. Основы специальности : учебное пособие. Донецк, 2000. С. 13-14.

³ Див: Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення : постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/827-94-п>.

⁴ Див: Смирнов В. О., Білецький В. С. Фізичні та хімічні основи виробництва : навчальний посібник. Донецьк, 2005. С. 21.

1 кг палива¹. А теплотворна здатність вугілля залежить від вмісту в них вуглецю.

Буре вугілля містить 65–70 % вуглецю й багато вологи. Теплотворна здатність його складає 20000-30000 кДж/кг. При зберіганні на відкритому повітрі воно швидко вивітрюється, утрачаючи теплотворну здатність. Його використовують як енергетичне паливо й для отримання різних хімічних продуктів.

Кам'яне вугілля містить 75–92 % вуглецю, теплотворність їх дорівнює 30000-38000 кДж/кг. Воно міцніше ніж буре та має більш чорний колір.

Антрацити містять 95 % вуглецю, маючи теплотворну здатність 38000–40000 кДж/кг. Вони мають напівметалевий блиск і раковистий злам².

За формою залягання родовища корисних копалин поділяють на правильні й неправильні. До перших належать пластові й жильні. До других –штоки, гнізда, лінзи й штокверки. Вугілля зазвичай залягає пластами³. Пласт – це геологічне тіло, утворене однорідною осадовою породою та обмежене двома приблизно паралельними поверхнями зі значною площею. Поверхні прилягання пластів до породи називають поверхнями напластування. Шари гірських порід, які розміщені безпосередньо над вугільним пластом, називають покрівлею, а породи що лежать під пластом – підшовою. Покрівля й підшова пласта здебільшого генетично зв'язані з вугіллям і визначаються умовами вугленакопичення⁴.

Пласти гірських порід, що нахилено залягають у просторі, визначаються елементами залягання. Просторове положення пласта визначається лінією простягання й падіння, кутом падіння й потужністю пласта. *На вибір способу*

¹ Див: Див.: Там само. С. 30.

² Див: Горное дело. Дорога длиною в тысячелетия / под редакцией В. П. Нагорного. Киев, 2010. С. 47.

³ Див: Крейтер В. М. Теоретические основы поиска и разведки твердых полезных ископаемых. Москва, 1968. Т. 1. С. 26-27.

⁴ Див: Основи гірничої справи: навчальний посібник для студентів за фахом 6.01010022 «Професійне навчання. Електромеханічне обладнання, автоматизація процесів видобутку корисних копалин». Харків, 2003. С. 12-13.

розтину та системи розробки вугільних пластів суттєвий вплив мають кут його падіння та потужність. Розглянемо ці елементи залягання вугільних пластів детальніше.

Кут падіння пласта – це кут, утворений площиною шару з горизонтальною площиною. За кутом падіння вугільні пласти поділяють на пологі (2–18°), похилі (18–35°), крутосхилі (36–55°) та круті (55–90°). Пласти з кутом падіння до двох градусів умовно називають горизонтальними.

Потужність пласта – це відстань між підошвою та покрівлею пласта. Потужність пласта впливає на техніку його розробки. У вітчизняній практиці підземної розробки вугілля вугільні пласти за потужністю поділяються на дуже тонкі (до 0,7 м), тонкі (0,71–1,2 м), середньої потужності (1,21–3,5 м) і потужні (більше 3,5 м). Основними об'єктами підземної розробки є пласти середньої потужності, але в низці вугленосних районів значна частина належить також тонким і навіть дуже тонким пластам. Застосування відкритої системи розробки має перевагу, коли пласти вугілля є потужними й залягають на порівняно невеликій глибині¹.

Вугільні пласти змінюється від простого (без породних прошарків) і помірно складного (з одним або кількома породними прошарками) до дуже складного (перешарування численних вугільних і породних прошарків). Породні прошарки складаються з глинистих, глинисто-піскових, піскових порід, а також з їх вуглефікованих різновидів.

Усього на Донбасі налічується 320 вугільних пластів і прошарків. Пласти вугілля розташовуються в кам'яновугільних відкладах через 20–40 м один від одного. З них пласти потужністю 0,45–0,6 м складають від 40 до 60 %, пласти потужністю 0,6–1,0 м – 35–55 % і потужністю більше 1,0 м усього 5–15 %.

Сумарні запаси вугілля на Донбасі до глибини 1800 м оцінюють у 140,8 млрд т; з них відповідають кондиціям за потужністю пластів і зольності вугілля – 108,5 млрд т. Розвідані запаси промислових категорій вугілля становлять 57,5 млрд т і перспективні – 18,3 млрд т.

¹ Див: Шкурский Е. Ф. Шахтная геология : учебное пособие. Алчевск, 2007. С. 39.

Пласти вугілля переважно пологі й похилі. Крутосхилі й круті пласти зосереджені в центральному районі Донбасу. Середня глибина гірничих робіт наближається до 750 м. До того ж 20 % шахт розробляють пласти вугілля на позначках нижче 1000 м.

На Донбасі запаси вугілля промислових категорій представлені так: антрацити – 13,8 млрд т (24 %); газові – 27,5 млрд т (48 %); коксівне – 9,8 млрд т (17 %); пісне – 6,3 млрд т (11 %)¹.

Результати аналізу матеріалів кримінальних проваджень (справ) щодо розслідування незаконного видобування вугілля свідчать, що безпосереднім предметом злочинного посягання є гірнича маса (вугілля). Марка незаконно видобутого вугілля визначалася та вказувалася лише у 27 % випадків, а кут падіння вугільного пласта у 8 %. Елементи залягання вугільних пластів, які впливають на спосіб розтину та систему розробки вугільних пластів, у матеріалах вивчених кримінальних проваджень (справ) не зазначались.

На підставі вищевикладеного можна дійти висновку, що криміналістично значуща інформація про предмет злочинного посягання незаконного видобування вугілля є ключовою для визначення обстановки злочинного посягання та способу вчинення злочину й має важливе значення для встановлення особи злочинця та його злочинної діяльності.

1.3. Типові способи готування, вчинення й приховування злочину

З моменту виникнення криміналістичної методики як розділу науки криміналістики зусилля вчених-криміналістів зводилися до опису способів і слідів учинення злочинів, дій з їх збирання та дослідження. Р. С. Белкін слушно зазначив, що «спосіб учинення злочину, точніше – знання про нього, визначають шлях пізнання істини в справі, тобто метод розкриття й розслідування»². Розкриття злочинів найчастіше

¹ Див: Миндюков Ю. И., Шевцов Н. Р. Основы специальности : учебное пособие. Донецк, 2000. С. 22.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики : учебное пособие. Москва, 2001. С. 805.

здійснюється за схемою: від слідів злочину до з'ясування способу його вчинення й далі до особи злочинця. Звідси підвищений та обґрунтований інтерес науковців до досліджуваного поняття.

Питання способу вчинення злочину як елементу криміналістичної характеристики розглядали такі вчені, як Ю. П. Аленін, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, А. І. Вінберг, В. К. Гавло, В. Г. Гончаренко, В. Ф. Єрмолович, Г. Г. Зуйков, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. Н. Колесніченко, В. С. Кузьмічов, В. П. Лавров, І. М. Лузгін, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та інші. Зазначений елемент криміналістичної характеристики є об'єктом дослідження багатьох наук кримінально-правового циклу, однак лише криміналістика розглядає його як об'єктивну закономірність процесу утворення доказів, пізнання якої дає змогу створювати науково обґрунтовані засоби, прийоми й методи виявлення, фіксації та дослідження доказів. Спосіб учинення злочину складається з комплексів взаємопов'язаних дій злочинця, котрі залишають у зовнішньому світі властиві йому сліди-відображення. Дії з підготовки до вчинення та приховування злочину, які входять у спосіб, перебувають у взаємозумовленому зв'язку між собою та з часом і місцем їх учинення, з використанням певних знарядь і засобів.

Серед науковців досі тривають дискусії щодо визначення поняття способу вчинення злочину. Скажімо, Г. Г. Зуйков визначає спосіб як систему дій з підготовки, учинення та приховування злочину, детермінованих умовами навколишнього середовища й психофізичними властивостями особи, що можуть бути пов'язані з вибіркоким використанням відповідних знарядь або засобів і умов місця та часу¹. С. М. Зав'ялов під способом учинення злочину в криміналістичному значенні розуміє об'єктивно й суб'єктивно зумовлену систему поведінки суб'єкта до, у момент і після вчинення ним злочину, що залишає різного роду характерні сліди зовні, які дають змогу за допомогою криміналістичних

¹ Див: Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : автореф. дис. ... д.ю.н. : 12.717. Москва, 1970. С. 10.

прийомів і засобів уявити сутність події, що відбулась¹. М. І. Панов зазначає, що спосіб указує на те, які прийоми та методи застосовувала особа під час учинення злочину².

На підставі наведених, а також інших визначень можна висновувати, що криміналістична значущість цього елементу полягає в тому, що механізм учинення злочину, підготовка до нього та приховування злочинних дій дає змогу передбачити типологію слідів та їх локалізацію на певних ділянках місцевості, установити причетність винних осіб до розслідуваного злочину.

Порушення встановлених правил охорони або використання надр може бути здійснено в спосіб дії або бездіяльності. Залежно від своєрідності винної поведінки, особливостей ситуацій, що виникають до і після вчинення злочину та інших обставин, структура способу може бути триланковою (включає поведінку суб'єкта до, під час і після вчинення злочину), дволанковою (у різних комбінаціях) й одностанковою (характеризує поведінку суб'єкта лише під час учинення злочину)³. Своєю чергою незаконне видобування корисних копалин (вугілля) учиняється лише через активні дії⁴, а отже й специфіка цього злочину полягає в способі його підготовки, способі вчинення й способі приховування слідів його вчинення⁵.

Криміналістичне дослідження способу злочину передбачає з'ясування закономірностей (кореляційних залежностей) його формування, встановлення особливостей злочинних дій, відображення їх у зовнішньому середовищі, а також те, як ці знання можуть бути використані для виявлення та

¹ Див: Зав'язлов С. М. Спосіб вчинення злочину: окремі проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. С. 16.

² Див: Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков, 1982. С. 20.

³ Див: Даньшин М. В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2000. С. 9.

⁴ Див: Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Київ, 2013. С. 723; Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ, 2004. С. 286.

⁵ Див: Даньшин М. В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці : навчальний посібник. Харків, 2007. 116 с.

розслідування конкретних видів злочинів. «Якраз у ньому найчастіше зосереджується найбільша кількість криміналістично значущої інформації, що дає змогу якнайскоріше та правильніше зорієнтуватися в сутності події загалом та її окремих обставинах, намітити оптимальні методи розкриття злочину», зазначають О. М. Васильєв і М. П. Яблоков¹.

Слід мати на увазі, що обов'язковою умовою визнання дій особи кримінально караними є саме незаконність видобування вугілля. Тобто видобування вугілля здійснюється без належно оформленого дозволу (акта про надання гірничого відводу), або з відхиленням від умов, зазначених у цьому документі.

На сьогодні в юридичній літературі розглянуто різноманітні порушення порядку видобування корисних копалин, серед яких і вугілля. Так, М. І. Мельник та В. А. Клименко зазначають, що незаконне видобування корисних копалин може полягати у вилученні з родовищ корисних копалин (крім загальнопоширених) без спеціального дозволу (ліцензії) або за межами наданого відводу, продовження видобування корисних копалин після тимчасової їх заборони або припинення спеціально уповноваженими державними органами². Варто погодитися з думкою В. О. Навроцького, який виділяє такі способи порушення порядку видобування корисних копалин, серед яких і вугілля:

- видобування корисних копалин загалом без дозволу;
- видобування корисних копалин з дозволом, який видано не уповноваженою на те особою, або який є простроченим чи таким, який з огляду на інші причини не є чинним;
- видобування корисних копалин з відступами від вимог, указаних у гірничому відводі³.

Безумовно, наведені порушення порядку видобування корисних копалин заслуговують на увагу, проте вважаємо,

¹ Див: Васильєв А. Н., Яблоков Н. П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. Москва, 1984. С. 118.

² Див: Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ, 2004. С. 286.

³ Див: Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина. Київ, 2000. С. 478.

що вони є дещо усіченими та не сприяють формуванню цілісного уявлення про сучасні способи вчинення незаконного видобування вугілля.

С. О. Книженко у дослідженні виокремила такі способи незаконного видобування корисних копалин: незаконне видобування корисних копалин *відкритим* та *підземним* способом. За оснащеністю вчинення – *простим* і *складним* способом. *Простий спосіб* – коли злочинці вилучають корисні копалини з родовищ за допомогою найпростіших знарядь праці. *Складний спосіб* видобування корисних копалин полягає у вилученні їх з родовищ за допомогою складних механізмів¹. Як бачимо, автор фактично розглядає лише два способи вчинення вказаного різновиду посягань.

Проведені нами аналіз та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень (справ) щодо розслідування незаконного видобування вугілля дає змогу виділити такі способи його вчинення:

1. Залежно від способу виймання пластів вугілля з надр:

- відкрита (поверхнева) розробка пластів вугілля – 42 %;
- підземна (шахтна) розробка пластів вугілля – 58 %.

2. За ступенем розробки пластів вугілля:

- поновлені розробки закритих або законсервованих шахт – 75 %;
- раніше не розроблювальні родовища – 25 %.

3. За оснащеністю вчинення незаконного видобування вугілля:

- простий спосіб (ручна розробка) – 40 %;
- складний спосіб (технічна розробка) – 60 %².

Аналіз узагальнених результатів матеріалів кримінальних проваджень (справ) та анкет працівників слідчих й оперативних

¹ Див: Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. С. 68-69.

² Див: Ревенко О. І. Класифікація способів вчинення незаконного видобування вугілля. *Досудове розслідування в Україні: сучасний стан та шляхи підвищення ефективності*: матеріали науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 29 травня 2015 р.) ; упоряд. к.ю.н., доц. В. С. Бондар, к.ю.н., доц. Р. В. Корякін, к.ю.н. М. О. Яковенко. Миколаїв, 2015. С. 136.

підрозділів свідчить, що організація незаконного видобування вугілля поширена в районах, де припинено промисловий видобуток вугілля, але збереглися його запаси у відносній близькості від поверхні (виходи пластів на поверхню землі), або гірничі виробки закритих чи законсервованих шахт. Підземна (шахтна) розробка пластів вугілля раніше діючих шахт потребує мінімальних технічних затрат на відміну від повної розробки родовища, оскільки злочинець здійснює лише очисне вилучення вугілля з родовищ. Під час розробки виходів пластів вугілля на поверхню землі відкритим способом здійснюється більш повне вилучення вугілля разом з порожньою породою, через що потрібне проведення розкривних і добувних робіт, що потребує залучення великої кількості вантажних транспортних засобів.

Велике значення для виникнення слідів на місці вчинення незаконного видобування вугілля має оснащеність злочинців. При *простому* способі видобування вугілля з надр здійснюється з використанням найпростіших знарядь праці: кирки, совкової лопати, лебідки, металевого лома тощо. *Складний* спосіб видобування вугілля має місце, коли злочинці вилучають його з надр за допомогою складних механізмів: генераторів, компресорів, відбійних молотків, спеціальної техніки (бульдозерів, екскаваторів, тракторів тощо). Також до *складного* способу видобування вугілля слід віднести вчинення зазначеного різновиду злочину у спосіб застосування вибухових речовин та механізмів (способом вибуху) через підпал чи іншими загально небезпечними способами (ч. 4 ст. 240 КК України). Цей небезпечний спосіб видобування вугілля використовують нечасто, лише для розтину родовищ раніше не розроблювальних копалин, за що передбачається кримінальна відповідальність за носіння, зберігання, придбання, виготовлення вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого законом дозволу (ч.1 ст. 263 КК України).

З огляду на структуру способу вчинення злочину, яка включає в себе взаємопов'язану систему дій злочинців (підготовка, учинення й приховування), Л. Я. Драпкін і М. С. Уткін запропонували класифікувати способи вчинення злочинів залежно від їх складності, обсягу й змісту на:

повноструктурні або найбільш кваліфіковані способи; менш кваліфіковані (усічені) способи першого типу; менш кваліфіковані (усічені) способи другого типу; спрощені способи¹. Відповідно до цього типові способи вчинення незаконного видобування вугілля можна охарактеризувати як повноструктурні, оскільки вони охоплюють увесь комплекс дій злочинців з підготовки, учинення та приховування слідів злочинного діяння, об'єднані єдиним злочинним задумом.

Під готуванням до злочину розуміють підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину (ч. 1 ст. 14 КК України). Як свідчить практика, до вчинення незаконного видобування вугілля злочинці готуються ретельно, що надалі визначає успішність реалізації їхніх злочинних дій. Підготовчі дії до вчинення незаконного видобування вугілля полягають у нижчезазначеному:

1. *Отримання інформації щодо місця розташування пластів вугілля.* Зазначену інформацію злочинці отримують двома способами. *Перший* полягає в надходженні інформації від працівників державних шахт, які мають доступ до карт занедбаних виробок, від яких залишилися вентиляційні відводи для надходження повітря, або працівників геологічної розвідки, які вивчають питання шахтної геології. Із зазначеними особами підтримує зв'язок лише організатор незаконного видобування вугілля. Найчастіше злочинці не є місцевими жителями.

Другий спосіб полягає в самостійному отриманні злочинцями відомостей через спостереження та пошук занедбаних гірничих виробок шахт або пластів вугілля, що виходять на поверхню землі. До того ж зазвичай злочинці є місцевими жителями та мають досвід роботи в шахті.

2. *Здійснення розвідки ділянки шахтного поля**, з якої планується незаконне видобування вугілля. Після отримання

¹ Див: Драпкин А. Я., Уткин М. С. Понятие и структура способа совершения преступления. *Проблемы борьбы с преступностью*. Омск, 1978. С. 133-134.

* *Шахтне поле* – це родовище або його частина, відведена для розробки однією шахтою. У шахтному полі вугільної шахти може бути один або декілька вугільних пластів.

інформації про місцезнаходження занедбаних гірничих виробок шахт або пластів вугілля, які виходять на поверхню землі, злочинці здійснюють розвідку ділянки шахтного поля. Зміст зазначеної діяльності вміщує встановлення точних координат розташування місця вчинення злочину для визначення належності земель (природно-заповідному фонду, місцевій раді, підприємствам, організаціям, установам або приватним особам), способу видобування вугілля, знарядь та засобів для праці, а також кількості осіб, потрібних для реалізації злочинного наміру.

3. *Визначення кола осіб, які братимуть участь у незаконному видобуванні вугілля, та розподілення між ними ролей.* У вчиненні незаконного видобування вугілля зазвичай бере участь велика кількість осіб, діяльність яких має різноманітний характер та пов'язана з чітким розподілом ролей. Організатор добирає осіб для здійснення злочину: машиністів, які за допомогою технологічних транспортних засобів займаються розкривними та очисними роботами, руйнуванням вугільного пласта; гірників, які видобувають вугілля з гірничих виробок; транспортувальників, які здійснюють перевезення вугілля тощо.

Це свідчить про організований характер зазначеного різновиду злочину. Як показує аналіз матеріалів кримінальних проваджень (справ), лише у 20 % випадків, коли пласти вугілля залягають на невеликій глибині, їх незаконна розробка здійснюється однією особою, найчастіше для пічного опалення власного помешкання.

Більш детально зазначений елемент підготовчих дій буде розглянуто в підрозділі роботи, присвяченому дослідженню осіб, які видобувають та причетні до незаконного видобування вугілля.

4. *Вирішення питання про придбання, виготовлення, пристосування знарядь і засобів учинення злочину.* Знаряддя та засоби вчинення злочину – це різноманітні предмети, речовини, технологічні засоби, що використовують злочинці для досягнення злочинних наслідків¹. Злочинці підготовляють

¹ Див.: Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия : справочное пособие. Москва, 1997. С. 157; Головин А. Ю. Криминалистика в понятиях и терминах : учебное пособие. Москва, 2006. С. 28.

такі знаряддя та засоби вчинення незаконного видобування вугілля:

- транспортні засоби (легкові й технологічні);
- механізми, які пристосовують для видобування вугілля;
- знаряддя виробництва;
- засоби зв'язку.

За результатами опитування працівників слідчих підрозділів було встановлено, що для транспортування незаконно видобутого вугілля в 67 % випадків злочинці використовували транспортні засоби (технологічні й легкові автомобілі, мотоцикли). У 33 % випадків – злочинці транспорт не використовували через видобуток невеликої маси вугілля та перенесення його власноручно в мішках до свого місця проживання для використання в побуті.

Легкові транспортні засоби використовують для доставки співучасників злочину, механізмів, знарядь і засобів, які застосовують для незаконного видобування вугілля, до місця підготовки/вчинення злочину або для супроводження технологічних транспортних засобів з вугіллям до місць його зберігання або реалізації. У 8 % випадків злочинці використовували власні легкові транспортні засоби для перевезення таких знарядь та засобів учинення злочину, як компресори, відбійні молотки, електричні пилки, кутові шліфувальні машини (болгарки), генератори, совкові лопати, кисневі балони, кирки, металеві ванни, ломи, робочий одяг тощо.

За результатами аналізу матеріалів кримінальних проваджень (справ) встановлено, що для реалізації незаконного видобування, відвантаження та перевезення вугілля в 92 % випадків злочинці підшукали та придбали *технологічні транспортні засоби*. Згідно з Постановою КМУ від 06.01.2010 № 8 «Про затвердження Порядку відомчої реєстрації та ведення обліку великотоннажних та інших технологічних транспортних засобів»¹ до технологічних транспортних засобів відносять великотоннажні автомобілі,

¹ Див.: Про затвердження Порядку відомчої реєстрації та ведення обліку великотоннажних та інших технологічних транспортних засобів : постанова Кабінету Міністрів України від 06 січня 2010 р. № 8. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/8-2010-п>.

які за своєю конструкцією та обладнанням призначені для перевезення вантажів, транспортування розкритих порід і корисних копалин на відкритих гірничих розробках чи ґрунту на будівництві, а також інший механічний транспортний засіб, зокрема обладнаний спеціальними пристроями чи механізмами, або транспортний засіб, яким керує машиніст (оператор, водій), і який використовує власник для забезпечення виробничих процесів під час провадження ним господарської діяльності (виготовлення продукції, виконання робіт, надання послуг), а також для переміщення сировини (матеріалів), що обробляється, і відходів виробництва. Отже, злочинці для видобування, відвантаження та перевезення незаконно видобутого вугілля використовували такі технологічні транспортні засоби: вантажні автомобілі (40 %), екскаватори (28 %), трактори (30 %), бульдозери (15 %). У 64 % випадків злочинці технологічні транспортні засоби орендували, а в 36 % випадків вони перебували в їхній власності. Зокрема, вантажні автомобілі, екскаватори, трактори, бульдозери орендували у фізичних осіб (45 %) або в керівників підприємств, організацій, які займаються легальною розробкою надр або будівельними роботами (55 %). Місця оренди та придбання технологічних транспортних засобів розташовувались у межах адміністративно-територіального району вчинення незаконного видобування вугілля – села, селища, селища міського типу (75 %), у суміжних з ним районах (15 %), а також на території інших областей (10 %)¹.

До механізмів, які пристосовують для видобування вугілля, слід віднести саморобні лебідки. Лебідка – це машина для підйому й переміщення вантажів – обертовий барабан з намотуваним на нього канатом². Цей механізм приводиться в дію вручну або двигуном. За допомогою лебідки вугілля підіймають на поверхню з «лазів». У 65 % випадків злочинці використовують «мотолебідку», тобто

¹ Див.: Ревенко О. І. Обстановка як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 183.

² Див.: Ожегов С. И. Словарь русского языка: Около 57000 слов / под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва, 1984. С. 415.

жорстко закріплений старий мотоцикл із знятим заднім колесом. У 35 % випадків використовують металеві ванни з тросами, які називають «волокушами». Волокуші з видобутим вугіллям за допомогою мотолебідки або вручну витягають на поверхню. Крім лебідки, поруч з гірничою виробкою, установляють повітряний компресор з ресивером – від нього живляться відбійні молотки, за допомогою яких здійснюється руйнування пласта вугілля. Використовують також електричні пили (48 %), циркулярні пилки (23 %), кутові шліфувальні машини (болгарки) (19 %), електроенергію для яких у 100 % випадків виробляє електричний генератор.

Особи, які займаються очисними роботами, тобто вийманням вугілля із шахтних виробок, використовують такі *знаряддя*: совкові лопати (100 %); металеві ломи (87 %); кирки (90 %); головні та ручні ліхтарики (100 %). Як свідчать матеріали кримінальних проваджень (справ) щодо розслідування незаконного видобування вугілля, мотолебідки й волокуші злочинці виготовляли самостійно (68 %) або орендували у фізичних осіб (32 %).

Для обміну інформацією злочинці використовували такі *засоби зв'язку*, як мобільні телефони. Для забезпечення зв'язку осіб, які перебувають у гірничій виробці й видобувають вугілля, з особами, які перебувають на поверхні, використовується апаратура шахтного гучномовного зв'язку (15 %). Зазвичай копанки розміщені на невеликій (30-50 м) глибині (85 %) і особи, які перебувають у гірничій виробці, стукають по лебідці або окликають осіб, які перебувають на поверхні, чим подають сигнал про підняття вугілля з шахти.

Результати аналізу матеріалів кримінальних проваджень (справ) за фактами незаконного видобування вугілля свідчать, що злочинці мобільні телефони використовували для спілкування:

- організатора з працівниками державних шахт (стосовно придбання карт виробок законсервованих шахт);
- організатора з працівниками державних органів виконавчої влади, природоохоронних та правоохоронних органів (стосовно налагодження корумпованих зв'язків і можливості почати незаконне видобування вугілля без потрібних документів);

– організатора з керівниками підприємств, які здійснюють легальну розробку надр або будівельні роботи (стосовно можливостей надання технологічних транспортних засобів для видобутку, відвантаження й перевезення вугілля);

– організатора з керівниками підприємств, установ та організацій або фізичними особами (які можуть надати в оренду спеціально обладнані стоянки для технологічних транспортних засобів);

– співучасників з організатором (для координації злочинної діяльності – стосовно режиму та оплати праці, кількості видобутого вугілля, місця збуту вугілля; про ускладнення, які виникли при вчиненні злочину – аварії під час видобування вугілля, перевірка державними органами тощо).

5. *Ужиття заходів щодо підшукування (облаштування) місць зберігання (укриття) транспортних засобів та незаконно видобутого вугілля.* У результаті опитування працівників слідчих та оперативних підрозділів установлено, що під час підготовки до вчинення незаконного видобування вугілля злочинці підшукували місця:

– для зберігання легкових і технологічних транспортних засобів, призначених для видобутку та перевезення вугілля: території домоволодіння злочинців (67 %); обладнані стоянки автотранспорту підприємств, які здійснюють легальну розробку надр або будівельні роботи (18 %); території неподалік проведення робіт з незаконного видобутку вугілля (15 %);

– для зберігання незаконно видобутого вугілля: площадки неподалік проведення робіт з незаконного видобування вугілля (34 %); орендовані вугільні склади (так звані «площадки», «пересіви»)*¹ (30 %); територія домоволодіння злочинців (23 %);

* **«Вугільна площадка»** – це велика територія, куди звозять сотні тонн вугілля. На таких «пересівах» зазвичай працює дуже значна кількість людей, а також сучасна техніка. Їх зазвичай організують поблизу залізничної колії й вони слугують для відвантаження вугілля на вагони. Юридично вугільна площадка оформлена як товариство з обмеженою відповідальністю, що займається торгівлею вугіллям. Насправді ж вугілля купують в одному місці, а документи на нього - в іншому, у «податковій ямі». Так називають спеціальну фіктивну фірму, яка нібито поставляє вугілля на склад. Деякий час така фірма, оформлена на підставних осіб, працює, очевидно, під прикриттям податкової служби, не подаючи жодної звітності, і, урешті-решт, зникає. Отже, вугілля з копанок береться начебто з нівідкля.

¹ Див.: Копанки и «пересев». Кто и как легализует уголь из нелегальных шахт Донбасса : Аргумент. URL : <http://argumentua.com/stati/kopanki-i-peresev-kto-i-kak-legalizuet-ugol-iz-nelegalnykh-shakht-donbassa>.

інші орендовані, обладнані для зберігання вугілля, склади приватних підприємств (13 %), які розташовані в межах адміністративно-територіального району здійснення незаконного видобування вугілля (85 %), або в суміжних з ним районах (15 %).

Критеріями, які впливають на вибір цих місць, є можливість розміщення на їх території вугілля, транспортних засобів, а також незначна відстань від копанки.

б. Організація подальшого забезпечення збуту незаконно видобутого вугілля та підготовка фіктивних документів, потрібних для його перевезення. Результати опитування працівників слідчих підрозділів свідчать, що реалізація незаконно видобутого вугілля здійснюється: без приховування (12 %) або ж із приховуванням (88 %) злочинного характеру походження вугілля, через продаж його: «з рук у руки» (33 %); вугільним конвертаційним центрам (23 %); вугільним складам (збагачувальні фабрики) (22 %); державним шахтам (13 %); приватним шахтам (9 %). До способів приховування таких злочинів також слід віднести підробку документів від юридичних осіб для реалізації незаконно видобутого вугілля, приховування чи знищення знарядь і засобів учинення злочину; усунення слідів, які свідчать про факт учинення злочину тощо.

Для приховування діяльності з перевезення незаконно видобутого вугілля здійснюють виготовлення документів від імені юридичних осіб (переважно приватних шахт, вугільних конвертаційних центрів і складів), які містять ознаки інтелектуальної та матеріальної підробки (товарно-транспортних накладних, договорів купівлі-продажу, поставки тощо). При реалізації незаконно видобутого вугілля зазначені документи залишають та зберігають у місцях збуту. Організація збуту незаконно видобутого вугілля також може містити комплекс дій з легалізації грошових коштів, отриманих у злочинний спосіб.

Для надання вигляду законного походження видобутого на копанках вугілля документи підшукували в спосіб:

– отримання дозволу територіальних органів влади про надання ділянки місцевості в оренду без придбання ліцензії на видобування корисних копалин (29 %);

– оформлення легальних документів, у яких зазначено, що підприємство буде здійснювати тільки розвідку запасів корисних копалин (23 %);

– оформлення легальних документів, згідно з якими дозвіл видано на інший вид користування надрами, або термін користування закінчився, або розробки виходять за межі зазначеної в ньому території (20 %);

– придбання чи завчасного надання документів легальними вугільними підприємствами (переважно тими, що реалізують незаконно видобуте вугілля), які мають відповідні дозволи та ліцензії на проведення видобутку вугілля (18 %);

– отримання договору оренди у фізичної особи, яка є власником ділянки місцевості, а не легальним користувачем надр, що на ній розміщені (10 %).

7. *Облаштування копанки для створення умов щодо вилучення вугілля з надр, забезпечення незаконного видобування вугілля на певній ділянці місцевості.* Зазвичай копанка являє собою похилу виробку з кутом нахилу приблизно 5-20°, пройдену з поверхні, й таку, що відкриває вугільний пласт, розміщений на невеликій (до 30-50 метрів) глибині (підземна розробка пластів вугілля), або кар'єр, який відкриває вугільний пласт, що виходить на поверхню землі (відкрита розробка пластів вугілля).

Отримані нами результати опитування працівників слідчих та оперативних підрозділів свідчать, що в реаліях сьогодні для організації незаконної розробки вугільних пластів підземним способом організатори злочинних груп дістають на державних шахтах карти занедбаних виробок, від яких залишилися вентиляційні отвори для надходження повітря. Потім добираються кадри – зазвичай це безробітні шахтарі, які, ризикуючи своїм життям, ідуть видобувати вугілля в «старих збійках» (покинуті виробки).

Видобування вугілля в старих збійках (підземним способом) починається зі встановлення *кріплення* (головний засіб забезпечення стійкості підземних виробок)*. Основним

* **Кріплення** – штучна споруда, що зводиться для запобігання можливості обвалення навколишніх гірських порід у гірничих виробках, а також при будівництві шахт, тунелів, метрополітенів та інших підземних об'єктів.

призначенням кріплення є забезпечення експлуатаційної стійкості виробок при транспортуванні вугілля та пересуванні людей. За матеріалом кріплення поділяють на дерев'яне, металеве, бетонне, залізобетонне, кам'яне, комбіноване¹. У занедбаних гірничих виробках працівники замінюють кріплення на дерев'яне. Основним видом дерев'яного кріплення у виробках є кріпильна рама, що складається з верхняка й двох стояків. В останньому випадку покрівлю й боки виробки затягують обабочами, або дошками. Недоліками такого кріплення є недовговічність, горючість, схильність до загнивання й невелика абсолютна міцність.

Поруч з виробкою встановлюють лебідку (ручну або моторизовану) та повітряний компресор з ресивером – від нього живляться відбійні молотки, за допомогою яких руйнують пласт, а за допомогою лебідки підіймають вугілля на поверхню. Для видобування вугілля працівники також використовують совкові лопати, металеві ломи, кірки, голівні та ручні ліхтарики тощо.

Розробка пластів вугілля, які виходять на поверхню землі, здійснюється за допомогою відкритих гірничих виробок (кар'єрів). Основні технологічні процеси відкритої розробки охоплюють: підготовку вугільної маси до виїмки (зняття родючого шару землі); відділення вугільної маси від масиву механічним або вибуховим рихленням; відвантаження вугільної маси в транспортні засоби; транспортування вугільної маси до місця реалізації; розміщення пустих порід у відвалах.

Після вчинення комплексу дій з підготовки до незаконного видобування вугілля злочинці переходять до безпосередньої реалізації злочинного задуму. Ця система складається з таких дій:

- вилучення вугілля з надр;
- отримання організатором учинення злочину інформації від співучасників про кількість видобутого вугілля;

¹ Див.: Основи технології видобування корисних копалин : посібник з дисципліни «Основи гірничого виробництва» для студентів напряму підготовки 6.050302 «Гірництво» та з дисципліни «Гірничі справи» для студентів напряму підготовки 6.050702 «Електромеханіка» / В. Г. Кравець, М. Т. Кириченко, О. О. Фролов, В. В. Вапнічна. Київ, 2008. С. 14-15.

– оформлення документів, потрібних для надання вигляду законного походження незаконно видобутого вугілля, а також для його відвантаження та перевезення;

– прибуття (за вказівкою організатора) до місця незаконного видобування вугілля транспортувальників (зазвичай з фіктивними документами на перевезення незаконно видобутого вугілля);

– завантаження вугілля на вантажні транспортні засоби та від'їзд транспортувальників до місця зберігання (реалізації) незаконно видобутого вугілля¹.

Підсумовуючи, зазначимо, що знання типових способів готування, учинення й приховування незаконного видобування вугілля дає змогу працівникам правоохоронних органів своєчасно виявляти ці злочини, приймати правильні рішення щодо їх кваліфікації, якісно планувати та проводити розслідування.

1.4. Сліди та наслідки незаконного видобування вугілля

Типова слідова картина вчинення екологічних злочинів є невід'ємною частиною їх криміналістичної характеристики. Кожен слід злочину є джерелом інформації. Оскільки будь-яка подія злочину відбивається в навколишньому середовищі, остільки і процес виникнення інформації носить потрібний, повторюваний, стійкий і загальний характер, тобто є закономірністю². Закономірність процесу виникнення інформації про злочин є однією з об'єктивно наявних передумов установлення істини під час розслідування злочинів.

Істотний внесок у дослідження теоретичних питань, пов'язаних з вивченням слідової картини вчинення екологічних злочинів, зробили такі відомі вчені, як Р. С. Белкін,

¹ Див.: Разумов Э. А., Молибога Н. П. Осмотр места происшествия. Киев, 1994. С. 137.

² Див.: Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Минск, 2001. С. 181.

Л. Я. Драпкін, В. Ф. Єрмолович, А. В. Іщенко, С. О. Книженко, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, Г. А. Матусовський, О. В. Одерій, М. В. Салтевський, М. П. Яблоков та інші. Що ж до слідової картини вчинення незаконного видобування вугілля, то це питання поки що не розглянуто в сучасних криміналістичних дослідженнях.

Загалом погоджуємося з поглядами С. Б. Гавриша, В. Г. Грузкової, В. О. Коновалової, Г. А. Матусовського та інших учених, які наголошують, що криміналістична характеристика слідів екологічних злочинів має виходити з критеріїв, які відображають загальні їх властивості незалежно від складу злочину (сліди вчинення злочину, сліди безпосередніх наслідків, сліди віддалених (вторинних) наслідків) та особливості вказаних груп слідів залежно від специфіки тих чи інших видів злочинів¹.

О. В. Одерій, досліджуючи злочини проти довкілля, зазначає, що специфічність слідів цих злочинів можна визначити через такі ознаки:

- сліди виникають у результаті злочинної діяльності або бездіяльності;
- сліди злочинів проти довкілля є різноманітними й навіть непередбачуваними;
- сліди можуть змінюватися в кримінальній та посткримінальній ситуації або виявлятися через деякий проміжок часу після вчинення злочину проти довкілля як наслідок².

Заслуговує на увагу погляд М. В. Салтевського, який підкреслює, що типова слідова картина вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики – поняття збірне й включає опис матеріальних та ідеальних відображень ознак злочину на момент його вчинення³. Типова слідова картина злочинів, пов'язаних з незаконним видобуванням

¹ Див.: Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. Б. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.] ; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 81.

² Див.: Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. С. 187-188.

³ Див.: Салтевський М. В. Криміналістика : підручник : у 2-х ч. Харків, 2001. Ч. 2. С. 296.

вугілля, уособлює в собі сукупність матеріальних та ідеальних слідів, оскільки в механізмі події злочину беруть участь люди, а також і речі, які під час взаємодії створюють як ідеальні (сліди пам'яті), так і матеріальні (сліди-предмети, сліди-відображення, сліди-речовини).

Як свідчить проведене нами вивчення матеріалів кримінальних проваджень (справ) про факти незаконного видобування вугілля, залежно від умов, обстановки, особи злочинця та предмета посягання найбільш характерними матеріальними слідами, що утворюються під час вчинення незаконного видобування вугілля, є такі:

1. *Сліди людини (40 %)*, зокрема: сліди папілярних візерунків (23 %); сліди взуття (48 %); залишені на місці події особисті речі (предмети одягу, рукавички) злочинців (37 %); сліди куріння (недопалки, сірники, запальнички) (57 %), виявлення яких на місці вчинення злочину може служити доказом їх причетності до незаконного видобування вугілля.

2. *Сліди знарядь, виробничих механізмів і транспортних засобів (59 %)*, зокрема: лопат, кирок, ломів (89 %); електричних пилок, кутових шліфувальних машин, відбійних молотків (79 %); мотолебідок, волокуш (95 %); коліс легкових транспортних засобів (34 %); коліс технологічних транспортних засобів (59 %), значення яких визначається можливістю ідентифікації слідоутворювальних знарядь учинення незаконного видобування вугілля. Сліди транспортних засобів дають змогу встановити модель транспортного засобу, ідентифікувати його, визначити місце зупинки, напрямок та швидкість руху, а також місця перевезення й складування незаконно видобутого вугілля. При розслідуванні досліджуваної групи злочинів зазвичай сліди від використання знарядь видобування вугілля залишаються в надрах і на поверхні, які обов'язково повинні досліджувати працівники правоохоронних органів під час огляду місця події.

3. *Сліди вугільної маси (89 %)* у вигляді поверхневих нашарувань: на одязі злочинців (25 %); на ґрунті з місця події (57 %); на предметах, за допомогою яких здійснювали

видобування вугілля з надр (94 %) – лопатах, кирках, ломах, відбійних молотках, мотолебідках тощо. Значення цих слідів визначається можливістю ідентифікації особи злочинця, знарядь та агрегатів, установаження обстановки та способу видобування вугілля тощо.

4. *Сліди в документах (змістовно-інтелектуальні) (36 %)*. Зокрема, це документи, які підготовлює злочинець для надання вигляду законного походження вугілля. Специфіка слідів, які виявляються в документах, полягає в тому, що вони нерідко являють собою записи про початок та закінчення діяльності копанки; кількість реалізованого незаконно видобутого вугілля; місце його зберігання та збуту; осіб та підприємств співучасників (працівників приватних і державних шахт; вугільних складів і конвертаційних центрів), які надають ці документи.

Місцями виявлення зазначених слідів є: ділянки місцевості, прилеглі до місць незаконного видобування вугілля (82 %); гірничі виробки (кар'єри) (67 %); будівлі та споруди, які використовували як склади для зберігання незаконно видобутого вугілля, робочого інструменту та транспортних засобів (55 %); транспортні засоби (49 %)¹.

Під суспільно небезпечними наслідками традиційно розуміють певні суспільно шкідливі зміни в об'єктах кримінально-правової охорони, тобто шкода (матеріальна чи нематеріальна), завдана охоронюваним законом про кримінальну відповідальність суспільним відносинам у результаті вчинення суспільно небезпечного діяння². Як уже зазначалося вище, у 60 % вивчених кримінальних проваджень за фактами незаконного видобування вугілля суспільно небезпечні наслідки незаконного видобування вугілля або можливість їх настання не встановлювались, а в 40 % було встановлено лише матеріальну шкоду в розмірі вартості незаконно видобутого вугілля або використання земельної ділянки.

¹ Див.: Ревенко О. І. Слідова картина, як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Теоретичні аспекти організації досудового розслідування* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 04 грудня 2015 р.). Харків, 2015 С. 355–356.

² Див.: Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення : монографія. Київ, 2009. С. 146.

Правоохоронні органи реагують на шкоду, заподіяну життю та здоров'ю необізнаних сторонніх осіб, які травмуються, потрапляючи до розроблюваних виробок, а також на небезпечні умови праці осіб, які в них видобувають вугілля¹. Проте недостатню увагу приділено екологічній шкоді, що завдається внаслідок незаконного видобування вугілля. Зважаючи на масштаби таких розробок, шкода, завдана довкіллю в результаті подібних дій, є значною й потребує точного визначення².

Отже, окрім зазначених груп слідів, на нашу думку, треба визначити *наслідки* вчинення злочинів з незаконного видобування вугілля, а саме: *сліди негативних змін у довкіллі та сліди зміни стану здоров'я людини*.

Як зазначається в юридичній літературі, наслідки екологічних злочинів являють собою шкідливі зміни природного середовища або порушення допустимого рівня екологічної безпеки, а також створення загрози такої шкоди, яка характеризується фізичними, соціальними й нормативними ознаками³.

З огляду на те, що однією з визначальних рис злочину, передбаченого ч. 2 ст. 240 КК України, є можливість спричинення шкоди відразу кільком об'єктам кримінально-правової охорони, слушною є пропозиція Н. В. Нетеси визначити *основні та додаткові наслідки злочину*⁴. Зважаючи на те, що безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ч. 2 ст. 240 КК України, є суспільні відносини у сфері охорони й раціонального використання надр, основним суспільно небезпечним наслідком цього злочину є порушення природного

¹ Див.: Ревенко О. І. Використання можливостей судово-екологічної експертизи при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Северодонецьк, 2017. Випуск № 4 (80). С. 264.

² Див.: Ревенко О. І. Встановлення наслідків незаконного видобування вугілля. *З нагоди 100-річчя від дня народження професора М. В. Салтєвського* : зб. матер. круглого столу, м. Харків (30 жовтня 2017 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, 2017. С. 111.

³ Див.: Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. *Проблемы теории и развития законодательства*. Харьков, 1994. С. 253.

⁴ Див.: Нетеса Н. В. Суспільно небезпечні наслідки порушення правил охорони або використання надр. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. праць ІВПЗ НАПрН України. Харків, 2011. Вип. 22. С. 220-221.

балансу в надрах та погіршення їх якісного стану. До того ж порушення правил охорони або використання надр безпосередньо породжує лише основний наслідок, який своєю чергою й викликає настання похідних наслідків, зазначених у законі.

Отже, у контексті досліджуваного питання зазначимо, що *основними наслідками* незаконного видобування вугілля є зменшення родовищ корисних копалин (вугілля) через його видобування з порушенням нормативних вимог. Під час розслідування зазначеного різновиду злочину також треба встановити, що *додаткові наслідки* злочину, а саме: загибель, захворювання людей, інші тяжкі наслідки чи небезпека їх настання є наслідком саме тієї шкоди, яка була завдана надрам (корисним копалинам) як складовій частині довкілля, і яка, викликаючи будь-які зміни в надрах, через змінене в гіршу сторону навколишнє природне середовище негативно впливає на життя та здоров'я людини.

Основними проявами негативного впливу незаконного видобування вугілля на довкілля є:

- 1) активізація деформацій земної поверхні, утворення провалів;
- 2) забруднення та порушення гідрологічного режиму підземних і поверхневих вод;
- 3) забруднення повітряного басейну твердими та газоподібними речовинами під час добування й транспортування незаконно видобутого вугілля;
- 4) забруднення земної поверхні відходами добування вугілля (пусті породи);
- 5) знищення та деградація рослинного покриву на значних ділянках території;
- 6) знищенням ґрунтового й рослинного покриву на територіях, значно більших ніж земельні відводи підприємств, установ, організацій¹.

Підкреслимо, що визначення небезпеки для життя людей як наслідку злочину в науковій літературі не відрізняється різноманіттям підходів, тобто під нею традиційно

¹ Див.: Бакка М. Т., Дорошенко В. В. Техноекологія : навчальний посібник. Житомир, 2007. С. 47.

розуміють загрозу загибелі хоча б однієї людини¹. Аналогічне тлумачення небезпеки для життя міститься й у п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 17 «Про судову практику в справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» від 10 грудня 2004 року². У відмежуванні цього різновиду злочинів від інших злочинів, а також від правопорушень, за вчинення яких передбачена адміністративна чи інша юридична відповідальність, відіграє визначальну роль дослідження наслідків при вчиненні незаконного видобування вугілля. Н. В. Нетеса в статті «Суспільно небезпечні наслідки порушення правил охорони або використання надр» зазначає, що кримінальна відповідальність за вчинення незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення загалом не пов'язується з настанням суспільно небезпечних наслідків³, а тому відноситься до злочинів з формальним складом. Але незаконне видобування вугілля вважається закінченим злочином як при вчиненні певних дій, так і тоді, коли настали суспільно небезпечні наслідки для життя, здоров'я людей чи довкілля, що визначає склад цього злочину як формально-матеріальний⁴. Слід ураховувати, що незаконне видобування вугілля безпосередньо породжує лише основний наслідок, який своєю чергою й викликає настання похідних наслідків, зазначених у законі. Тобто, хоча цей злочин визнається закінченим з початку незаконного видобування вугілля, зазначимо, що небезпека незаконного видобування вугілля існує в дійсності та її реалізація залежить лише від часу та певних обставин, що ще не привели, на час припинення злочину, до реального настання відповідних наслідків. Невраховання

¹ Див.: Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Харків, 2008. С. 684; Яценко С. С. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Київ, 2005. С. 496.

² Див.: Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля : постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>.

³ Див.: Нетеса Н. В. Суспільно небезпечні наслідки порушення правил охорони або використання надр. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. праць ІВПЗ НАПрН України. Харків, 2011. Вип. 22. С. 220.

⁴ Див.: Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ, 2004. С. 269.

цього факту може призвести до неправильної кваліфікації вчиненого особою діяння, оскільки наслідки у вигляді загибелі людей, їхнє масове захворювання, інші тяжкі наслідки чи створення небезпеки для життя, здоров'я людей або довкілля притаманні й іншим складам злочинів, наприклад, злочинам проти життя та здоров'я особи, власності тощо. Тобто для того, щоб констатувати наявність складу злочину, передбаченого ч. 4 ст. 240 КК України, потрібно встановити, що загибель людей, інші тяжкі наслідки чи небезпека їх настання є результатом саме незаконного видобування вугілля. Відповідно, ч. 3 ст. 240 КК України передбачене обов'язкове встановлення місця видобутку вугілля, а саме на територіях або об'єктах природно-заповідного фонду.

Виокремлення наслідків незаконного видобування вугілля дає змогу не тільки більш повно розкрити криміналістичні особливості досліджуваних злочинів, а й викласти рекомендації з оптимізації їх розслідування, тим більше, що й законодавець у ч. 1 ст. 91 КПК України до обставин, які підлягають доказуванню, відносить суспільно небезпечні наслідки – вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Підсумовуючи, зазначимо, що слідова картина як структурний елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля має важливе значення як у теоретичному вимірі – для методики розслідування цього різновиду злочинів, так і в практичному – для висунення й опрацювання версій. Детальне дослідження слідової картини часто є основною запорукою успішного розслідування незаконного видобування вугілля.

1.5. Особа злочинця

Вивченню особи, яка вчинила злочин, приділяли увагу науковці різних галузей знань: соціологи, кримінологи, криміналісти, спеціалісти у сфері кримінального права, кримінального процесу та інші. У криміналістичному значенні «особа злочинця» – це система узагальнених ознак, що охоплює дані демографічного характеру, деякі моральні властивості

та психологічні особливості, які відрізняють конкретну особу від усіх інших¹.

Для криміналістичної характеристики злочинів насамперед інтерес являють такі дані про особу суб'єкта злочину, які вказують на її закономірні зв'язки з учиненим злочином, що проявляються в різноманітних наслідках учиненого протиправного суспільно небезпечного діяння. З огляду на це особу доцільно вивчати не тільки як слідотворювальний об'єкт-джерело інформації про вчинений злочин, але і як один з найважливіших засобів його розкриття й розслідування². Вивчення особи злочинця має важливе значення для висунення та перевірки слідчих версій про причетність до розслідуваного злочину конкретної особи, її розшуку та ідентифікації, для тактично правильної організації проведення окремих слідчих (розшукових) дій і оперативно-розшукових заходів, установлення всіх співучасників злочину, а також інших його обставин³.

Значний внесок у дослідження особи злочинця зробили такі науковці, як В. П. Бахін, Р. С. Белкін, А. Ф. Волобуєв, А. В. Іщенко, В. К. Лисиченко, Г. А. Матусовський, А. Р. Ратінов, М. В. Салтевський, В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та інші. Питанням, пов'язаним з дослідженням особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики злочинів проти довкілля, приділяли увагу С. О. Книженко, В. О. Коновалова, Н. В. Нетеса, О. В. Одерій, А. О. Паламарчук, М. В. Перебитюк та інші. Проте особам, які незаконно видобувають вугілля або причетні до вчинення цього злочину, належної уваги в спеціальній літературі приділено не було, що свідчить про труднощі й багатогранність зазначеної проблеми та потребу подальшого дослідження.

Результати опитування працівників слідчих підрозділів свідчать, що незаконне видобування вугілля вчинюють

¹ Див.: Настільна книга слідчого: (наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів) / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. Київ, 2003. С. 194.

² Див.: Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Минск, 2001. С. 197.

³ Див.: Тищенко В. В. Криминалистическое значение связи «преступник-жертва» для методики расследования. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1978. Вып. 16. С. 35–36.

групи осіб за попередньою змовою (77 %), організовані групи (3 %) та одноособово (20 %). Передусім це пов'язано з великою небезпекою процесу видобування вугілля, що нерідко супроводжується обвалами породи та засипанням працівників на дні «копанки». Тобто в абсолютній більшості випадків незаконне видобування вугілля вчинює група осіб за попередньою змовою, що обумовлює потребу вивчення кожної особи у взаємозв'язку з іншими учасниками злочинної групи. Груповий характер учинення незаконного видобування вугілля суттєво впливає на механізм злочину, елементний склад його криміналістичної характеристики і, звичайно, на зміст рекомендацій із розслідування злочинів цього різновиду.

Для злочинних груп, які незаконно видобувають вугілля, характерні такі ознаки:

- учинення злочину двома й більше особами;
- корислива спрямованість дій її учасників та єдність їхніх намірів щодо незаконного видобування й отримання прибутку після реалізації вугілля;
- учинення злочину об'єднаними зусиллями, спільно (співвиконання) або наявність стійких зв'язків між членами групи, розподіл ролей між співучасниками;
- наявність двостороннього зв'язку, що відбиває їхню взаємну обізнаність про спільне вчинення злочину;
- забезпечення транспортними засобами, знаряддями й засобами вчинення злочинів;
- підшукування місць тимчасового приховування знарядь і засобів учинення злочинів, а також збуту незаконно видобутого вугілля;
- наявність корумпованих зв'язків з органами виконавчої влади, природоохоронними та правоохоронними органами, які використовуються для можливої протидії розслідуванню вчинених злочинів, досягнення інших злочинних цілей і завдань¹.

¹ Див.: Ревенко О. І. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Луганськ, 2015. Випуск № 4 (72). С. 269.

Системне представлення криміналістичної характеристики злочинних груп, які незаконно видобувають вугілля, може бути засноване на їх криміналістичній класифікації. Як слушно зазначав Г. А. Матусовський, криміналістична класифікація осіб покликана сприяти систематизації злочинів таким чином, аби, користуючись типовими характеристиками окремих груп злочинців, можна було б вирішувати загальні завдання виявлення й розслідування злочинів¹. У науковій літературі розроблено чимало загальних класифікацій осіб, які вчинили екологічні злочини. Наприклад, С. О. Книженко визначає три групи суб'єктів екологічних злочинів: 1) службові особи; 2) спеціально уповноважені особи, на яких покладено обов'язок додержання встановлених екологічних правил; 3) інші особи². Заслуговує на увагу погляд М. О. Духна та Ю. Г. Корухова, які серед осіб, що вчиняють екологічні злочини, виділили три умовні групи: 1) відповідальні працівники різних підприємств, організацій та установ, які за характером своєї діяльності зобов'язані дотримуватися природоохоронних правил чи контролювати їх виконання іншими особами; 2) рядові працівники, які можуть скоювати злочини як за своєю ініціативою, так і за вказівкою своїх керівників; 3) особи, які вчиняють екологічні злочини, не обумовлені виробничою діяльністю (полювання, рибальство, порубка)³.

Криміналістична характеристика суб'єктів екологічних злочинів формується не тільки на основі врахування демографічних показників (стать, вік, освіта тощо), а й вимагає врахування специфічних ознак, таких, як «екологічність» (оснащеність злочинця; місце й час злочинної діяльності; негативні наслідки діяння; обсяг і тривалість злочинної поведінки тощо) і «користь» (прибутковість злочинної діяльності;

¹ Див.: Матусовський Г. А. Проблемы криминалистической характеристики экологических преступлений. Сборник криминалистических тезисов на науч.-практ. конф. по итогам НИР, выполн. проф.-препод. составом УЮА в 1992 г. Харьков, 1993. С.64.

² Див.: Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. С. 9.

³ Див.: Духно Н. А., Корухов Ю. Г. Расследование экологических преступлений : лекция. Москва, 2001. С. 4.

організація злочинної діяльності; зв'язки зі збувальниками та іншими співучасниками тощо)¹. Незаконне видобування вугілля можна віднести до високоприбуткових злочинів, які мають стійкий характер, часом добре організовані, забезпечені транспортними засобами, місцями зберігання тощо.

Використання класифікаційних процедур дає змогу не тільки виділити злочинні групи, але й сформувати на основі такого розподілу систему узагальнених (типових) відомостей про них. Криміналістична класифікація злочинних груп, які здійснюють незаконний видобуток вугілля, зумовлює певні закономірності їх розслідування та впливає на організацію процесу збору доказів за цими категоріями злочинів.

З огляду на загальну класифікацію злочинних груп, наведену в літературі, а також результатів вивчення та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень, пропонуємо таку класифікацію злочинних груп, які вчиняють незаконне видобування вугілля:

- 1) за формою співучасті в злочині:
 - групи з простою формою співучасті (співвиконавство за попередньою змовою) (87 %);
 - групи зі складною формою співучасті (організовані групи) (13 %).

Серед злочинних груп, які незаконно видобувають вугілля, досить велика кількість діє за попередньою змовою. У цій формі співучасті прослідковується розподіл ролей і функцій кожного учасника.

Найчастіше в групах з простою формою співучасті немає чіткого розподілу злочинних ролей, але узгодженість їхніх дій зумовлює виділення особи, яка висловлює свою думку про найбільш вигідну злочинну поведінку; злочин відбувається спільно, без особливої попередньої підготовки, з мінімальним використанням знарядь і засобів видобування вугілля; їхні дії спрямовані на вчинення зазвичай одного злочину.

¹ Див.: Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. Б. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.]; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 70.

Практика показує: якщо група осіб, яка вчинила незаконне видобування вугілля за попередньою змовою, є своєчасно не викритою й продовжує злочинну діяльність, то зазвичай вона поступово трансформується в організовану групу. За вивченими матеріалами кримінальних проваджень (справ) встановлено, що повне припинення діяльності зазначених груп мало місце тільки тоді, коли працівники правоохоронних органів викрили й затримали організатора групи. В інших же випадках, наприклад, при затриманні працівників, які видобувають вугілля в гірничих виробках або ж транспортують незаконно видобуте вугілля, їхні місця заповнювалися новими членами, і група продовжувала функціонувати.

Тривалість функціонування злочинних груп у 65 % випадків становила до одного місяця, у 20 % – від одного місяця до року, 15 % – більше одного року;

2) за стабільністю участі злочинців у вчиненні незаконного видобування вугілля:

– злочинні групи, у яких незмінними є лише організатор та максимально наближені до нього особи (співорганізатори), а окремі члени групи під час учинення злочинної діяльності змінюються (68 %);

– злочинні групи з незмінним складом, які створюються для постійної злочинної діяльності (32 %);

3) за роллю злочинців у вчиненні незаконного видобування вугілля:

– злочинні групи, у яких усі члени разом з організатором групи, беруть безпосередню участь у вчиненні злочинів (59 %);

– злочинні групи з наявністю у своєму складі формувань чи окремих членів, які безпосередньо не беруть участь у вчиненні незаконного видобування вугілля, а виконують злочинні функції з планування злочинів, забезпечення «безпеки» злочинної діяльності групи, реалізації незаконно видобутого вугілля тощо (41 %);

4) залежно від способів збуту незаконно видобутого вугілля можна виділити злочинні групи, які:

– самостійно реалізують вугілля (переважно в спосіб торгівлі «з рук у руки») (41 %);

– використовують для реалізації вугілля послуги перекупників (приватні та державні шахти, вугільні склади, конвертаційні центри) (39 %);

– використовують вугілля для власних потреб (20 %);

5) за ознакою збігу місця проживання членів злочинної групи (місця їх постійного знаходження) та місця вчинення незаконного видобування вугілля можна виокремити такі види груп, які:

– незаконно видобувають вугілля тільки в межах адміністративно-територіального регіону, де проживають їхні члени (57 %);

– незаконно видобувають вугілля в інших регіонах (32 %);

– незаконно видобувають вугілля як в регіоні проживання, так і в інших регіонах (11 %).

Отже, при розслідуванні незаконного видобування вугілля працівники слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції стикаються з певними труднощами, пов'язаними зі встановленням усіх співучасників злочину, конкретизацією їхніх ролей, викриттям його організатора.

Як свідчить практика, найчастіше розподіл ролей у злочинних групах здійснює організатор у такий спосіб, за яким певні її члени беруть участь лише в підготовці до вчинення злочину (наприклад, передають карти покинутих виробок державних шахт, надають в оренду знаряддя та засоби вчинення злочину), інші ж безпосередньо вчинюють видобування вугілля, забезпечують його транспортування, зберігання та реалізацію. Нерідко підготовку, учинення та приховування злочину здійснюють різні групи виконавців. До того ж зв'язок між ними виключено, а організація їхньої взаємодії здійснюється тільки через організатора злочинного угруповання. Така структурна ланка організовується для унеможливлення викриття працівниками поліції всіх членів злочинного угруповання в разі затримання при вчиненні злочину одного з них.

Механізм учинення незаконного видобування вугілля визначає й особливості структури злочинних груп і процес розподілу функцій між їхніми членами. Аналіз та узагальнення

матеріалів кримінальних проваджень (справ) дають змогу зазначити, що вказані злочинні формування мають складну структуру й неоднорідний склад і охоплюють:

1. *Організатора*, який нерідко сам бере безпосередню участь у доставці членів злочинної групи на місце вчинення злочину; у підшукуванні осіб для видобування вугілля; у видобуванні вугілля; у забезпеченні безпеки вчинення злочину через спостереження за роботою працівників; у супроводі технологічних і легкових транспортних засобів до місця реалізації або тимчасового зберігання вугілля тощо (54 %). Зокрема, вироком Торезького міського суду Донецької області за ч. 2 ст. 240 КК України засуджено А., який самовільно розкрив вентиляційний ствол колишньої шахти в районі вулиці В. і такий же ствол біля вулиці Щ. міста Тореза, після чого організував незаконний видобуток вугілля. Для вчинення злочину він найняв двох працівників, разом з якими особисто незаконно видобував вугілля. До того ж А. вводив робітників в оману щодо законності видобування вугілля й оформлення відповідних документів у найкоротший термін. Злочинну діяльність припинили працівники правоохоронних органів¹.

В інших же випадках функції організатора полягали лише в інтелектуальному керуванні членами групи та координації їхньої злочинної діяльності (46 %):

1) підбір членів групи, розподіл між ними ролей, а також залучення до участі в незаконному видобуванні вугілля осіб для надання різноманітної допомоги у вчиненні злочинів (пособників);

2) планування злочинної діяльності (визначення об'єктів, способу, часу й місця злочинного посягання);

3) підшукування (придбання, оренда, переобладнання) та надання членам групи транспортних засобів: для перевезення осіб, які беруть участь у видобуванні вугілля з надр; матеріалів для виготовлення кріплень у гірничих виробках; знарядь і засобів для видобування вугілля;

¹ Див.: Кримінальна справа № 0549/644/2012 // Архів Торезького міського суду Донецької області. 2012 р.

- 4) забезпечення групи супровідними документами на транспортування та подальший збут вугілля¹;
- 5) визначення місця організації «копанки»; місця тимчасового відстою автотранспорту, зберігання незаконно добутого вугілля та його реалізації;
- 6) забезпечення членів групи знаряддями та засобами, потрібними для видобування вугілля з надр;
- 7) забезпечення дотримання загальних правил поведінки всіма членами злочинної групи, підтримка дисципліни, конспірації злочинної діяльності;
- 8) організація реалізації незаконно видобутого вугілля;
- 9) розподіл злочинних доходів між членами групи.

За результатами опитування працівників слідчих підрозділів встановлено, що до лідерських якостей, якими володіли організатори, можна віднести наявність природних властивостей лідера (83 %), комунікабельність (54 %), вищу освіту (35 %), уміння зацікавити та підтримувати з іншими членами групи приятні стосунки (55 %).

За підбір членів групи й технічний бік здійснення незаконного видобування вугілля також у 55 % випадків відповідає *співорганізатор (спостерігач)* – максимально наближена особа до організатора.

2. *Виконавці*, які вчиняють злочинні дії безпосередньо направлені на видобування вугілля з надр. Основним критерієм їхнього відбору до складу злочинної групи є володіння специфічними навичками (управління технологічними транспортними засобами, робота в гірничих виробках), знання місцевості (склад груп розширювався за рахунок залучення місцевих жителів, які переважно є колишніми шахтарями та знають місця залягання нерозроблених вугільних пластів, або місця покинутих гірничих виробок), а також їхня потенційна готовність учинити злочин у небезпечних умовах без дотримання норм безпеки праці. Як організатор, так і інші члени групи, за узгодженням з організатором,

¹ Див.: Кудінов А. С. Особливості початкового етапу розслідування крадіжок нафти та нафтопродуктів із магістральних трубопроводів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Луганськ, 2013. С. 88-89.

залучали до участі в злочинній групі родичів, знайомих, сусідів, товаришів по роботі.

До виконавців слід зарахувати:

а) *«машиністів»* технологічних транспортних засобів, призначених для видобутку вугілля (екскаваторів, бульдозерів, тракторів), які працюють у певних організаціях, установах, підприємствах, та під час незаконного видобування вугілля виконують роботи зі зняття родючого шару ґрунту й завантаження вугілля у вантажні транспортні засоби для його транспортування в місця зберігання. У 23 % випадків машиністи входили до складу злочинної групи; у 56 % випадків машиністи до незаконного видобування вугілля були залучені за винагороду та не входили до складу злочинної групи; у решті випадків (21 %) машиністи технологічних транспортних засобів установлені не були; ні слідчі, ні працівники оперативних підрозділів роботу з їхнього встановлення та викриття не проводили;

б) *«гірників»*, тобто осіб, які володіють навичками кріплення гірничої виробки (зведення штучної дерев'яної споруди для запобігання можливості обвалення навколишніх гірських порід у гірничих виробках), руйнування вугільних пластів, вилучення вугілля на поверхню. У 58 % випадків гірники входили до складу злочинної групи; у 42 % випадків вони були залучені за винагороду та не знали про незаконність видобування вугілля. Правоохоронні органи такі особи найчастіше встановлюють, але, як показує слідча практика, вони можуть заявити про непричетність до незаконного видобутку вугілля («... я (ми) тільки сьогодні сюди прибули, щоб подивитись, що тут коїться, але ми нічого не видобували...»), як результат – особи, які організували незаконне видобування вугілля, є не встановленими;

в) *«транспортувальників»*, тобто осіб, які забезпечують прибуття виконавців і доставку знарядь та засобів учинення злочину до місця організації «копанки», транспортування незаконно видобутого вугілля, а також зникнення з місця вчинення злочину в разі небезпеки. Особи зазначеної категорії в 45 % випадків входили до складу злочинної групи; у 20 % випадків до незаконного видобування вугілля були залучені за винагороду та не входили до складу

організованої групи; у решті випадків (35 %) установлені не були; ні слідчі, ні працівники оперативних підрозділів роботу з їхнього встановлення та викриття не проводили.

Наголосимо, що в обвинувальних висновках у 92 % вивчених нами матеріалів кримінальних проваджень (справ) містилося формулювання «невстановлені слідством особи» (стосовно осіб, які передавали організаторам викрадені з державних шахт карти занедбаних виробок; самого організатора злочинної групи; осіб, які надавали в оренду знаряддя та засоби вчинення злочину; осіб, які придбали незаконно видобуте вугілля тощо). Крім того, були відсутні будь-які відомості, що свідчили б про діяльність співробітників правоохоронних органів зі встановлення співучасників і пособників учинення злочину з числа осіб, які надали автотранспорт, приміщення для приховування незаконно видобутого вугілля, знарядь і засобів учинення злочину тощо.

У процесі незаконного видобування вугілля, яке було вчинене злочинною групою, використовується допомога співучасників і пособників. За результатами опитування працівників слідчих підрозділів установлено, що такими особами виступали:

1) *реалізатори (86 %)*. Особи, які спеціалізуються на оптовому збуті незаконно видобутого вугілля (57 %) (вугільним конвертаційним центрам, збагачувальним фабрикам, приватним та державним шахтам), або роздрібному збуті незаконно видобутого вугілля фізичним особам (43 %);

2) *перекупники (79 %)*. Вугільні конвертаційні центри, збагачувальні фабрики, приватні та державні шахти, які придбають незаконно видобуте вугілля для подальшої його реалізації;

3) *працівники Національної поліції (26 %), які забезпечували прикриття діяльності злочинних груп у спосіб:*

- укриття від реєстрації фактів незаконного видобування вугілля;
- забезпечення безперешкодного транспортування незаконно видобутого вугілля;
- непритягнення до кримінальної відповідальності організаторів груп;

– непритягнення до відповідальності центральних органів виконавчої влади, які реалізують державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр;

– повернення злочинним групам вилучених знарядь і засобів учинення злочину (переважно вартісного автотранспорту) та незаконно видобутого вугілля;

4) *працівники Державної служби геології та надр України (27 %), Державної служби гірничого нагляду та промислової безпеки України (24 %), центральних органів виконавчої влади (46 %), які відповідно до своїх службових повноважень реалізують державну політику у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр, що забезпечували прикриття злочинної діяльності злочинних груп у спосіб:*

– здійснення на неналежному рівні контролю та нагляду щодо стану навколишнього природного середовища й незаконного використання надр (не встановлення порушень щодо закінчення терміну користування надрами; самостійної зміни площі розробки; самовільного користування надрами тощо);

– підтримання корумпованих зв'язків суб'єктів злочину з органами виконавчої влади та правоохоронними органами;

– оформлення легальних документів, згідно з якими дозвіл видано на інший вид користування надрами;

5) *працівники державних та приватних шахт (32 %):*

– надають карти занедбаних виробок для поновлення в них робіт;

– сприяють реалізації незаконно видобутого вугілля;

6) *власники підприємств, які займаються легальною розробкою надр або будівельними роботами, сприяють у наданні (78 %):*

– знарядь і засобів учинення злочину в оренду для видобування та транспортування незаконно видобутого вугілля;

– приміщень для укриття використаних злочинною групою знарядь і засобів учинення злочину;

– обладнаних стоянок автотранспорту для відстою технологічних транспортних засобів і транспортних засобів з вугіллям;

7) керівники вугільних складів і конвертаційних центрів сприяють у (68 %):

– забезпеченні документального оформлення для легалізації незаконно видобутого вугілля;

– наданні наявних у їхньому володінні технологічних транспортних засобів з водієм для незаконного видобування й транспортування вугілля;

– наданні приміщень для зберігання знарядь і засобів учинення злочину та незаконно видобутого вугілля.

У структурі криміналістичної характеристики злочинних груп, які вчиняють незаконне видобування вугілля, значну роль відіграють узагальнені відомості про суб'єктно-особистісні властивості осіб, котрі беруть участь у діяльності таких груп. У відомостях про особу злочинця, що включаються до змісту відповідного елемента криміналістичної характеристики злочину, важко виділити інформацію, яка має лише криміналістичне значення на тій підставі, що особистість – це єдине цілісне явище, досліджуване кримінальним правом, кримінологією та іншими науками¹. Як зазначає М. П. Яблоков, типологічні особливості членів злочинних формувань здебільшого визначаються їх базовою цільовою кримінальною спрямованістю, сферою кримінальної діяльності, регіоном функціонування тощо². Розкриваючи зміст типових ознак особи злочинця з позиції криміналістики, зазначимо, що велике значення для слідчого має система криміналістично значущих інформаційних властивостей особи, яка поєднує комплекс притаманних їй взаємопов'язаних і взаємообумовлених біологічних, соціальних та психологічних компонентів, що певною мірою виокремлюють

¹ Див.: Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. Б. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.] ; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 69.

² Див.: Яблоков Н. П. Расследование организованной преступной деятельности. Москва, 2002. С. 72.

її з навколишнього світу, індивідуалізуючи та характеризуючи її¹.

Результати аналізу матеріалів кримінальних проваджень (справ) свідчать, що названий різновид злочину вчинюється переважно чоловіками (98 %). Проте іноді жінки залучаються до вчинення незаконного видобування вугілля як пособники (2 %), наприклад, для заповнення фіктивних документів на перевезення вугілля.

Зазвичай незаконне видобування вугілля з надр учиняється особами різних вікових категорій: від 20 до 30 років – у 21 %; від 31 до 40 років – у 49 % випадків; від 41 до 55 років – у 30 % випадків. Як слушно зазначила Н. В. Нетеса, до процесу незаконного видобування вугілля під безпосереднім керівництвом так званих «наставників» можуть бути залучені підлітки. Рівень розумового розвитку неповнолітньої особи не дає їй можливості усвідомити суспільну небезпеку та протиправність своїх діянь, хоча й не виключає можливості усвідомлення нею окремих фактичних ознак учинюваного злочину. За таких умов набуває актуальності й постановка питання про притягнення безпосереднього виконавця до кримінальної відповідальності за експлуатацію дітей (ст. 150 КК України), що дає підстави визнавати неповнолітню особу, яка фактично виконувала певні види робіт, не суб'єктом злочину, а потерпілим від нього².

Більшість злочинців були безробітними та не мали постійного джерела доходів (92 %). Близько 59 % осіб раніше працювали на державних і приватних шахтах, що свідчить про їхню обізнаність щодо кріплення виробок від обвалу гірничої породи, руйнування вугільного пласта та виймання вугілля на поверхню, керування технологічними транспортними

¹ Див.: Ведерников Н. Т. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступления. *Криминалистическая характеристика преступлений* : сб. науч. трудов. Москва, 1984. С. 76-77; Мельник П. В. Окремі питання соціально-демографічної характеристики осіб, які вчинили злочини проти довкілля. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 28 жовт. 2011 р.). Одеса, 2011. С. 177-178;

² Див.: Нетеса Н. В. Кримінально-правова характеристики суб'єкта порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК України). *Вісник академії правових наук України*. 2011. № 3 (66). С. 299-300.

засобами з видобування й транспортування вугілля. Із числа осіб, які працюють, найчастіше в незаконному видобуванні вугілля брали участь: машиністи (41 %), гірники (85 %) та транспортувальники (46 %).

Наголосимо, що освітній рівень осіб, які вчиняють незаконне видобування вугілля, є невисоким. Скажімо, неповну середню освіту мають 15 %, середню – 28 %, середню спеціальну – 36 %, середню технічну – 11 % осіб. В інших випадках (10 %) – вищу освіту.

Проведене дослідження показало, що 85 % із числа осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за незаконне видобування вугілля, за місцем проживання характеризувалося посередньо. У 78 % вивчених випадків особи, які незаконно видобували вугілля, раніше не притягалися до кримінальної відповідальності, а у 22 % випадків – притягалися до кримінальної відповідальності за інші злочини, не передбачені ст. 240 КК України.

Доходимо висновку, що характеристика проаналізованих у розділі осіб, які видобувають та причетні до незаконного видобування вугілля, дасть змогу практичним працівникам визначити лінію їхньої поведінки на слідстві, більш грамотно побудувати план розслідування вказаного різновиду злочинів та висунути науково-обґрунтовані версії.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ВИДОБУВАННЯ ВУГІЛЛЯ

2.1. Отримання інформації про кримінальне правопорушення та початок досудового розслідування

Дослідження особливостей початку провадження досудового розслідування набуло найбільшої наукової та практичної значущості після того, як Верховна Рада України ухвалила 13 квітня 2012 року новий Кримінальний процесуальний кодекс. Організація цього етапу розслідування передбачає роботу з виявлення інформації про вчинення злочину, її опрацювання та оцінки. Проте деякі питання цієї діяльності досі потребують додаткового опрацювання та осмислення. І початок досудового розслідування за фактами незаконного видобування вугілля не є винятком.

Значний внесок у розробку проблематики початку досудового розслідування злочинів зробили такі українські науковці, як Ю. П. Аленін, В. В. Вапнярчук, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, О. Д. Квашук, М. П. Климчук, О. І. Литвинчук, Л. М. Лобойко, Є. Д. Лук'янчиков, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, О. О. Подобний, І. І. Статіва, О. Ю. Татаров, Д. В. Філін, О. Г. Шило, М. Є. Шумило та інші. Праці цих дослідників стали науковим підґрунтям для визначення сучасних проблем реформування інституту досудового розслідування та напрямів їх розв'язання.

Злочини проти довкілля досліджено в наукових працях М. О. Духна, С. О. Книженко, М. В. Комарницького, В. О. Коновалової, Г. А. Матусовського, А. Є. Меркурісова, О. В. Одерія та інших. Проте наразі в наявних криміналістичних публікаціях методичні рекомендації з тактики виявлення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 240 КК України,

належно не відображено. Крім того, потребують додаткового опрацювання питання щодо збору потрібного обсягу первинної інформації та засобів здійснення перевірочних дій для дальшої її реєстрації в Єдиному реєстрі досудових розслідувань.

Відповідно до вимог ст. 214 КПК України досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі ЄРДР); розслідування злочину до моменту внесення відомостей про нього в реєстр не допускається. Науковці визначають, що внесення до ЄРДР усіх заяв і повідомлень, у яких мають місце лише загальні відомості, які викладено в інтерпретації заявника, що вказують на ознаки вчиненого кримінального правопорушення (навіть не завжди персоніфікованого та без належного повідомлення заявника щодо кримінальної відповідальності) призводить до суттєвого збільшення кількості матеріалів, що перебувають у провадженні слідчого¹. Приводом для внесення відомостей до ЄРДР (тобто до початку досудового розслідування) є передбачене законом джерело інформації, з якого слідчий, прокурор дізнаються про вчинене кримінальне правопорушення (або таке, що вчиняється чи готується, адже згідно з кримінальним законодавством особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності не тільки за вчинене кримінальне правопорушення, а також і за готування чи замах на його вчинення) і з моменту появи якого розпочинається кримінальний

¹ Див.: Аленін Ю. П. Початок досудового розслідування за КПК України 2012 року. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С.201; Аленін Ю. П. Шляхи удосконалення початку досудового розслідування. *Шляхи удосконалення кримінального процесуального законодавства* : матер. регіонального круглого столу (19 квітня 2013 р.) / відп. за випуск д. ю. н., проф. Ю.П. Аленін : Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. С. 6-8; Барабаш Т. Проблемні питання етапності досудового розслідування в кримінальному провадженні України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 5. С. 115–119; Журавель В. А. Новый уголовный процессуальный кодекс Украины: взгляд криминалиста. *Криминалист первопечатный*. 2014. № 8. С. 57; Чернявський С. С., Татаров О. Ю. Правове та організаційне забезпечення розгляду в ОВС заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події. *Бюлетень Міністерства юстиції*. 2013. № 2. С. 85–93; Чурікова І. В. Початок досудового розслідування у кримінальному процесі України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 226–231.

процес (кримінально-процесуальні відносини)¹, а саме: а) заява про обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; б) повідомлення про обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; в) самостійне виявлення слідчим чи прокурором з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 214 КПК України).

Підстави початку досудового розслідування законодавець визначив як «обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення» (ч. 1 ст. 214 КПК). Обставинами, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, є не що інше, як ознаки кримінального правопорушення та ознаки складу такого правопорушення. Для початку досудового розслідування достатньою є мінімально потрібна кількість таких ознак: суспільна небезпека і протиправність (ознаки правопорушення) та об'єкт і об'єктивна сторона (ознаки складу правопорушення)².

Аналіз та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень (справ) щодо розслідування незаконного видобування вугілля надали змогу встановити, що типовими причинами для внесення відомостей до ЄРДР за фактами вчинення незаконного видобування вугілля є:

1) заява або повідомлення державних інспекторів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель – 54 %;

2) заява або повідомлення окремих громадян, представників підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності – 27 %;

3) безпосереднє виявлення співробітниками оперативних підрозділів, слідчим чи прокурором ознак кримінального правопорушення – 19 %.

¹ Див.: Вапнярчук В. В. Сутність початку досудового розслідування за новим КПК України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 26. С. 179; Погорецький М. А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 93.

² Див.: Лобойко Л. М. Актуальні проблеми визначення підстав і моменту початку досудового розслідування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 90.

Охарактеризуємо кожне з них як джерело інформації про незаконне видобування вугілля:

1) заява або повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення.

Заява – це звернення громадян з проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їхньої діяльності (ст. 3 Закону України «Про звернення громадян»). Зміст заяви (повідомлення) про кримінальне правопорушення має відповідати вимогам закону до такого джерела доказу як документ (ч. 1 ст. 99 КПК України), тобто в ній мають міститися відомості, що можуть бути використані як доказ факту чи обставин, які свідчать про вчинення кримінального правопорушення. Звернення може бути усним чи письмовим (ст. 5 Закону України «Про звернення громадян»)¹.

Державний контроль у сфері охорони довкілля здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику з проведення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів.

Громадський контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюють громадські інспектори з охорони довкілля згідно з Положенням, яке затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»² дотримання

¹ Див.: Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>.

² Див.: Про державний контроль за використанням та охороною земель: закон України від 19.06.2003 № 963-IV. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/963-15>.

вимог законодавства України про охорону земель і моніторинг ґрунтів здійснюють державні інспектори в спосіб: проведення перевірок; розгляду звернень юридичних і фізичних осіб; розгляду документації із землеустрою, пов'язаної з використанням та охороною земель; проведення моніторингу ґрунтів та агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення.

Своєю чергою громадські інспектори з охорони довкілля (ст. 36 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»):

- беруть участь у проведенні спільно з працівниками органів державного контролю рейдів і перевірок додержання підприємствами, установами, організаціями та громадянами законодавства про охорону навколишнього природного середовища, додержання норм екологічної безпеки та використання природних ресурсів;

- проводять перевірки й складають протоколи щодо порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища й подають їх органам державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища та правоохоронним органам для притягнення винних до відповідальності;

- надають допомогу органам державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища в діяльності із запобігання екологічним правопорушенням¹.

Отже, найчастіше державні інспектори у сфері державного контролю за використанням та охороною земель або громадські інспектори з охорони довкілля до органів Національної поліції подають (надсилають поштою, факсимільним зв'язком чи безпосередньо передають до чергової частини) *акти перевірок у сфері використання та охорони земель і дотримання вимог законодавства про охорону земель й адміністративні протоколи щодо порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища*. Природоохоронні державні органи визначають розмір збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного

¹ Див.: Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>

користування надрами, який зазначають в акті перевірок у сфері використання та охорони земель і дотримання вимог законодавства про охорону земель¹.

Коли до чергової служби територіального підрозділу головного управління Національної поліції надходить заява (повідомлення) від фізичної або юридичної особи про незаконне видобування вугілля, оперативний черговий має діяти, керуючись алгоритмом орієнтовних невідкладних дій:

1. При отриманні усної заяви (повідомлення) про вчинення незаконного видобування вугілля скласти *протокол прийняття заяви про вчинене кримінальне правопорушення або таке, що готується*, який підписують заявник і посадова особа, яка прийняла заяву.

Зазвичай такі заяви (повідомлення) про незаконне видобування вугілля надходять до чергової частини органу поліції (телефоном або особисто) від посадових осіб підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, або окремих громадян, які виявили місця видобування вугілля без спеціальних дозволів або затримали зловмисників під час транспортування незаконно видобутого вугілля. У протоколі прийняття заяви про вчинене кримінальне правопорушення або таке, що готується, відображено інформацію про: обставини події (зокрема про дату та час учинення незаконного видобування вугілля; місце вчинення злочину); спосіб учинення злочину (відкрита або підземна розробка корисних копалин (вугілля)); осіб, які вчинили чи підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення, зокрема ким (анкетні та біографічні відомості підозрюваних) було вчинено незаконне видобування вугілля, його транспортування чи реалізацію; вік особи (осіб), яка вчинила (вчинили) злочин; кількість осіб, які вчинили злочин тощо); очевидців кримінального правопорушення (зазначити їх анкетні дані). Зокрема, особа, яка подає заяву чи повідомляє про кримінальне правопорушення (незалежно від того, в усній чи письмовій формі), під підпис повинна бути

¹ Див.: Ревенко О. І. Особливості початку досудового розслідування незаконного видобування вугілля. *Науковий вісник публічного та приватного права* : збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 4. С. 264.

попереджена про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення (ст. 383 КК України), окрім випадків надходження заяви поштою або факсимільним чи іншим видом зв'язку.

У разі надходження до органу Національної поліції заяви поштою, телеграфом, факсимільним зв'язком або зв'язком іншого виду її реєструють у підрозділах документального забезпечення цих органів, доповідають про неї начальникові органу поліції або особі, яка виконує його обов'язки. Останні накладають письмову резолюцію щодо подальшого розгляду заяви (повідомлення) та спрямовують її за належністю¹.

2. Відповідно до підпункту 1 пункту 3 Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події (наказ МВС України від 06.11.2015 № 1377)², підпункту 1 пункту 4 Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України (наказ МВС України від 23.05.2017 № 440)³; підпункту 2 пункту 4 Інструкції з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України (наказ МВС України від 16.02.2018 № 111)⁴ зареєструвати заяву (повідомлення) про вчинення незаконного видобування вугілля, внести до журналу єдиного обліку (далі – ЄО) та інтегрованої

¹ Див.: Інструкція про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події : Наказ МВС України від 06.11.2015 № 1377. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1498-15/conv/paran8#n8>.

² Див.: Інструкція про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події : Наказ МВС України від 06.11.2015 № 1377. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1498-15/conv/paran8#n8>.

³ Див.: Інструкція з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України : Наказ МВС України від 23.05.2017 № 440. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17/page>.

⁴ Див.: Інструкція з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : Наказ МВС України від 16.02.2018 № 111. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0371-18>.

інформаційно-пошукової системи з усіма відомостями з журналу ЄО.

Відповідно до підпункту 3 пункту 2 Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події (наказ МВС України від 06.11.2015 № 1377) інформацію, яка надійшла до чергової частини органу поліції про вчинене кримінальне правопорушення та іншу подію на території обслуговування іншого органу поліції, уповноважений працівник чергової частини відразу реєструє в журналі ЄО та невідкладно інформує про це той орган, на території оперативного обслуговування якого мала місце згадана подія¹.

3. Відповідно до підпункту 2 пункту 4 Інструкції з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України (наказ МВС України від 16.02.2018 № 111) негайно направити на місце події слідчо-оперативну групу (далі – СОГ), інші наряди поліції, дільничного офіцера поліції (у межах закріпленої за ним поліцейської дільниці). У разі повідомлення про спричинення тілесних ушкоджень або загибель людей на місці вчинення незаконного видобування вугілля викликати на місце вчинення злочину екстрену медичну допомогу, а також працівників рятувальних служб для надання допомоги потерпілим і ліквідації негативних наслідків правопорушення².

До складу СОГ входять слідчий (старший СОГ), працівник оперативного підрозділу, інспектор-криміналіст (технік-криміналіст), які після прибуття на місце події з'ясовують обставини вчинення кримінального правопорушення, установлюють свідків, прикмети осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, та ймовірні шляхи їхнього руху; уживають

¹ Див.: Інструкція про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події : Наказ МВС України від 06.11.2015 № 1377. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1498-15/conv/paran8#n8>.

² Див.: Інструкція з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : Наказ МВС України від 16.02.2018 № 111. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0371-18>.

заходів для переслідування транспортних засобів, які використовували злочинці при його вчиненні, а також беруть участь у розшуку та затриманні осіб, причетних до вчинення цих кримінальних правопорушень тощо (пункт 7) Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні (наказ МВС України від 07.07.2017 № 575)¹.

4. Проконтролювати своєчасне прибуття нарядів поліції на місце вчинення кримінального правопорушення, а також отримання відомостей, потрібних для підготовки інформації до чергової служби вищого рівня.

Про надходження до підрозділу поліції заяви або повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення уповноважений працівник чергової частини зобов'язаний негайно доповісти керівникові органу досудового розслідування, який визначає слідчого, що здійснюватиме досудове розслідування, а також поінформувати керівника органу, підрозділу поліції. Слідчий невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочати розслідування².

2) *безпосереднє виявлення співробітниками оперативних підрозділів, слідчим чи прокурором ознак кримінального правопорушення.*

У КПК України передбачено можливість одержання інформації про кримінальне правопорушення не тільки через надходження заяв чи повідомлень, а й через безпосереднє виявлення співробітниками оперативних підрозділів, слідчим, прокурором з будь-якого джерела обставин, що

¹ Див.: Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ МВС України від 07.07.2017 № 575. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>.

² Див.: Там само; Інструкція про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події : Наказ МВС України від 06.11.2015 № 1377. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1498-15/conv/paran8#n8>.

можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення.

Безпосереднє виявлення ознак учинення незаконного видобування вугілля може здійснити:

а) слідчий під час досудового розслідування іншого кримінального правопорушення цієї категорії в разі виявлення нового (нових) епізодів злочинної діяльності або прокурор при здійсненні нагляду за додержанням і застосуванням законів, які стосуються охорони навколишнього природного середовища;

б) співробітники оперативних підрозділів під час перевірки повідомлення, яке надійшло з оперативних джерел, про злочин, що вчинено чи готується;

в) у процесі проведення зазначеними підрозділами оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виявлення та запобігання незаконного видобування вугілля, під час яких було виявлено ознаки правопорушення, або вдалося затримати злочинців «на гарячому».

Виявлення кримінального правопорушення з будь-якого джерела слідчим чи прокурором означає, що формальним моментом відліку початку процесуальної діяльності в таких випадках є складання вказаними посадовими особами процесуального документа, у якому буде міститися ця інформація (наприклад, рапорту, акта, довідки, протоколу). Слідчий подає рапорт до чергової частини органу поліції для його реєстрації в журналі ЄО, після чого за цим фактом розпочинається досудове розслідування. Відповідно до ст. 214 КПК України, якщо відомості про кримінальне правопорушення до ЄРДР уніс прокурор, він зобов'язаний невідкладно, але не пізніше наступного дня, з дотриманням правил підслідності передати наявні в нього матеріали до органу досудового розслідування та доручити проведення досудового розслідування. Передача матеріалів оформлюється супровідним листом на ім'я керівника органу досудового розслідування та дорученням про проведення досудового розслідування.

Якщо ознаки злочину були виявлені оперативним підрозділом, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, то зібрані ними матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані

про протиправні діяння окремих осіб та злочинних груп, вони зобов'язані невідкладно направити до відповідного органу досудового розслідування для початку та здійснення досудового розслідування.

Звернемо увагу на те, що незаконне видобування корисних копалин (вугілля) загальнодержавного значення (ч. 2 ст. 240 КК України), а також учинення цього злочину на територіях чи об'єктах природно-заповідного фонду або вчинене повторно (ч. 3 ст. 240 КК України) є злочинами середньої тяжкості. Згідно з ч. 2 ст. 246 КПК України негласні слідчі (розшукові) дії проводяться тільки в кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів, до яких можна віднести лише незаконне видобування вугілля, яке вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом або спричинило загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки (ч. 4 ст. 240 КК України).

Згідно зі ст. 41 КПК України, під час виконання доручень слідчого працівники оперативного підрозділу користуються його повноваженнями при організації й проведенні слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій. У кримінальних провадженнях за фактами незаконного видобування вугілля слідчий на свій власний розсуд доручає виконати працівникові оперативного підрозділу такі заходи:

- установлення всіх підприємств, установ, організацій, які скуповують незаконно видобуте вугілля (здійснення попереднього оперативного відпрацювання для встановлення місця розташування копанок, їх організаторів, способів, знарядь і засобів незаконного видобування вугілля та його транспортування);
- отримання інформації від жителів прилеглих до місця незаконного видобування вугілля населених пунктів про діяльність копанки;
- отримання інформації в Державній службі геології та надр України про розміщення покладів кам'яного вугілля;
- установлення причетності до незаконного видобування вугілля працівників, які здійснюють державний контроль та нагляд за використанням й охороною надр, представників органів місцевої влади;

- відпрацювання осіб, які раніше працювали на вугледобувних шахтах; осіб, раніше засуджених за вчинення незаконного видобування вугілля; осіб, схильних до вчинення кримінальних правопорушень; неповнолітніх з неблагополучних сімей; осіб, які перебувають під адміністративним наглядом; наркоманів; злісних порушників громадського порядку, а також осіб, які потрапляли в поле зору оперативних та інших підрозділів Національної поліції за підозрою в причетності до вчинення схожих злочинів або висловлювалися про намір учинити злочини;
- обстеження місцевості в районі вчинення злочину для виявлення засобів і знарядь злочину;
- орієнтування особового складу Національної поліції, на території обслуговування якої учинено злочин (працівників патрульної служби, дільничних інспекторів поліції) про спосіб, час, місце вчинення злочину, кількість осіб, які брали в ньому участь, їхню зовнішність та про інші відомості, що мають значення для встановлення й розшуку злочинців;
- залучення до розкриття злочинів осіб, з якими правоохоронні органи встановили конфіденційне співробітництво.

Метою сформульованих нами рекомендацій є звернення уваги співробітників оперативних підрозділів на можливість виявлення ними нових епізодів учинення досліджуваного різновиду злочинів, про яких правоохоронним органам невідомо.

При веденні оперативним підрозділом оперативно-розшукової справи (далі – ОРС) щодо осіб, стосовно яких є дані про участь у підготовці до вчинення злочину, підслідного слідчим Національної поліції, начальник оперативного підрозділу звертається до начальника слідчого підрозділу про закріплення за цією справою слідчого для забезпечення методичного супроводження її реалізації та надання практичної допомоги оперативному підрозділу. Основною метою вивчення слідчим матеріалів ОРС є надання в разі потреби рекомендації оперативному працівникові щодо фіксації додаткових фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, які засвідчують наявність у їхніх діях

ознак злочину¹. Щодо злочинів за фактами незаконного видобування вугілля такі рекомендації слідчий може надавати за напрямками встановлення та фіксації відомостей про: місця реалізації злочинного задуму (місця підготовки, учинення та приховування слідів злочину); час і тривалість злочинної діяльності злочинної групи; обставини транспортування незаконно видобутого вугілля; чи виготовлювалися для цього фіктивні документи; місця зберігання та реалізації незаконно видобутого вугілля; належність майна, що використовувалося при вчиненні злочинної діяльності (кирок, лопат, мотолебідок, технологічних установок (генераторів, електричних насосів, компресорів, відбійних молотків), спеціальної техніки (бульдозерів, екскаваторів, тракторів) та приміщень тощо); схему розподілення ролей у групі, а також схему зв'язку співучасників між собою; осіб, які здійснювали документальне прикриття злочинної діяльності; дії з розпорядження викраденим (чи є ознаки легалізації злочинних доходів) тощо. Після того, як слідчий вивчив відповідні матеріали ОРС, надалі їх розглядають під час оперативної наради за участю начальників оперативного й слідчого підрозділів і працівників, які брали участь у їх підготовці для визначення повноти зібраних матеріалів та наявності підстав для реєстрації в ЄРДР².

Результати аналізу матеріалів кримінальних проваджень (справ) щодо розслідування незаконного видобування вугілля свідчать, що для внесення відомостей до ЄРДР про незаконне видобування вугілля та прийняття обґрунтованого рішення щодо початку досудового розслідування слідчий повинен здійснити такі дії:

1) установити точні координати розробок для визначення належності земель (природно-заповідному фонду, місцевій раді, підприємствам, організаціям, установам або приватним особам);

¹ Див.: Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ МВС України від 07.07.2017 № 575. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>.

² Див.: Там само.

2) одержати від державних природоохоронних органів відповідні документи про знаходження на місцевості, що розробляється, корисних копалин, які належать до категорії загальнодержавних; акта перевірок у сфері використання та охорони земель і дотримання вимог законодавства про охорону земель;

3) установити наявність документів, які дозволяють видобуток вугілля (спеціальний дозвіл на видобуток вугілля на цій місцевості);

4) провести огляд місця події;

5) установити належність технічних засобів, пристосувань, які використовувалися при видобутку, відвантаженні й перевезенні вугілля;

6) опитати осіб, які добували, перевозили, збували вугілля, організаторів незаконного видобування, а також осіб, що надали технічні засоби й пристосування, використані у видобутку, відвантаженні та перевезенні вугілля;

7) прийняти рішення про вилучення й зберігання незаконно видобутого вугілля, технологічних транспортних засобів, пристосувань тощо.

Слід зауважити, що запропонований нами перелік дій слідчого є дещо ширший, ніж того вимагає ст. 214 КПК України. У результаті аналізу та узагальнення судово-слідчої практики ми запропонували рекомендований перелік усіх можливих дій, які слідчий може виконати протягом доби до внесення відомостей до ЄРДР.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що внесенню даних про вчинене незаконне видобування вугілля до Єдиного реєстру досудових розслідувань має передувати добре спланована діяльність стосовно виявлення ознак зазначеного різновиду кримінальних правопорушень. Така діяльність полягає в можливості зібрання достатньої кількості криміналістично значущої інформації, яка сприятиме належному провадженню досудового розслідування.

2.2. Типові слідчі ситуації початкового етапу досудового розслідування та алгоритми їх розв'язання

Поділ розслідування на етапи з виділенням відповідних типових слідчих ситуацій, стратегічних і тактичних завдань та засобів їх вирішення дає змогу особі, яка провадить досудове розслідування, застосовувати ефективні методи та засоби як з організації й управління розслідуванням, так і до процесу виявлення, обробки та використання доказової інформації¹. З набуттям чинності КПК України 2012 року процедура виокремлення етапів досудового розслідування набула певних змін. З огляду на це в науковій літературі не знайшло однозначного вирішення питання стосовно кількості, назви та меж етапів досудового розслідування.

У криміналістичній літературі найчастіше трапляються пропозиції поділу етапів розслідування на початковий (первинний), наступний (подальший)² або початковий, наступний і заключний (завершальний)³ етапи. Найбільш вдалою та підтриманою більшістю вчених криміналістів⁴ є думка В. А. Журавля, який запропонував таку періодизацію етапів досудового розслідування: 1) відкриття кримінального

¹ Див.: Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования. Москва, 1973. С. 89; Москаленко Г. В. Этапы розслідування злочинів : криміналістичний аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Одеса, 2013. С. 4-5.

² Див.: Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. Харків, 2000. С. 171-182; Жирний Г. Ю. Структура окремих криміналістичних методик розслідування певних категорій злочинів. *Актуальні проблеми сучасної криміналістики* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. Сімферополь, 2002. Ч. 2. С. 165; Когутич І. І. Типові ситуації початкового етапу розслідування вбивств та обумовлені ними алгоритми дій слідчого. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. №1. С. 235-236; Малярова В. О. Етапізація процесу розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 88-89.

³ Див.: Яблоков Н. П. Общие положения криминалистической методики расследования преступлений. *Криминалистика* : учеб. для вузов. Москва, 1995. С. 488.

⁴ Див.: Перлін В. С. Періодизація досудового розслідування самовільного присвоєння владних повноважень або звання службової особи. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.) : у 2 ч. [редкол.: В. В. Черней, С. С. Чернявський, А. Д. Удалова та ін.]. Київ, 2017. Ч. 2. С. 204-207.

провадження (вихідний етап); 2) початок кримінального провадження (початковий етап); 3) продовження кримінального провадження (наступний етап); 4) завершення кримінального провадження (завершальний етап)¹. Отже, пропонуємо виокремити три етапи розслідування незаконного видобування вугілля: 1) відкриття кримінального провадження, що розпочинається з моменту надходження інформації про факт учинення такого правопорушення та триває до моменту внесення цих відомостей до ЄРДР; 2) початковий етап розпочинається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і завершується вирішенням таких основних завдань, як установлення особи злочинця, з'ясування її причетності до вчинення правопорушення; 3) наступний етап розпочинається після розв'язання всіх завдань на попередньому етапі та завершується закінченням досудового розслідування (ст. 283 КПК України).

Проблеми слідчої ситуації як криміналістичної категорії постійно звертають на себе увагу вчених, оскільки для криміналістично правильного, точного й об'єктивного аналізу будь-якої злочинної діяльності та конкретних злочинів, а також вибору найбільш ефективних прийомів, засобів і методів їх розслідування потрібний ситуаційний аналіз зазначених видів діяльності. Питання використання ситуативного підходу при розкритті та розслідуванні злочинів у різні часи розглядали такі відомі вчені-криміналісти, як В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, С. В. Веліканов, І. А. Возгрін, Т. С. Волчецька, В. К. Гавло, І. Ф. Герасимов, В. Г. Гончаренко, А. Я. Драпкін, А. В. Дулов, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, В. К. Лисиченко, В. О. Образцов, В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та інші. Дослідження зазначених учених присвячені поняттю слідчої ситуації, її структурі, класифікації, впливу на розслідування злочинів, співвідношенню з основними методами розслідування злочинів,

¹ Див.: Журавель В. А. Проблеми періодизації досудового розслідування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 141-142.

взаємозв'язку з тактикою слідчих (розшукових) дій тощо. Наголосимо, що ці наукові розробки містять лише загальні криміналістичні рекомендації щодо використання ситуативного підходу при розслідуванні злочинів без їх конкретизації за окремими видами.

Зазначимо, що з погляду науки криміналістики щодо поняття «слідча ситуація» постійно тривають дискусії. Слідчу ситуацію зазвичай розглядають як сукупність умов, за яких провадиться розслідування¹; як стан розслідування, що визначається обсягом доказів й інформаційного матеріалу²; як сукупність даних про подію злочину й обставини його розслідування³; як динамічну інформаційну систему, елементами якої є суттєві ознаки й властивості обставин, що мають значення в кримінальному провадженні⁴. Проте з огляду на наведені погляди, найбільш повно й обґрунтовано, на нашу думку, поняття і зміст слідчої ситуації розкрили О. Н. Колесніченко та В. О. Коновалова, які під слідчою ситуацією розуміють характеристику обстановки розслідування злочину, що визначається наявністю (відсутністю) доказової та оперативної інформації про обставини предмета доказування й компоненти криміналістичної характеристики, що зумовлює систему безпосередніх завдань і напрямів розслідування⁵.

Аналіз запропонованих у криміналістичній літературі наукових підходів до розуміння сутності слідчої ситуації дає змогу дійти висновку, що в *широкому* розумінні слідча

¹ Див.: Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). Киев, 2002. С. 189–190; Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике. Москва, 1988. С. 91–92; Криміналістика : підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексеев та ін. Київ, 2015. С. 306.

² Див.: Васильев А. Н., Яблоков Н. П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. Москва, 1984. С. 133.

³ Див.: Лисиченко В. К., Батюк О. В. Следственная ситуация и ее значение в криминалистике и следственной практике. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1988. № 36. С. 5; Степанюк Р. Л. Ситуаційний підхід у формуванні методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 111; Яблоков Н. П. Криминалистика : учебное пособие. Москва, 2005. С. 48.

⁴ Див.: Драпкин А. Я. Понятие и классификация следственных ситуаций. *Следственные ситуации и раскрытие преступлений*. Свердловск, 1975. С. 28–29.

⁵ Див.: Колесніченко А. Н., Коновалова В. Е. Криміналістическая характеристика преступлений : учебное пособие. Харьков, 1985. С. 64.

ситуація являє собою сукупність усіх умов, які впливають на розслідування злочину та визначають його особливості¹; а у *вузькому* – сукупність інформаційних даних, які має слідство на конкретному етапі розслідування злочину. Практичне значення для розроблення відповідних методик розслідування злочинів має її *вузьке розуміння*, тому що з кожного конкретного кримінального провадження є певна (різна для окремих проваджень) кількість інформації, потрібної для успішного розслідування².

Слідча ситуація формується під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів (умов). До об'єктивних, зокрема, належать: наявність у слідчого доказової або орієнтувальної інформації, яка залежить від механізму події, що розслідується, і умов виникнення слідів; наявність невикористаних джерел доказової інформації; інтенсивність процесів зникнення доказів тощо. До суб'єктивних – психологічний стан осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності; психологічний стан слідчого, рівень його знань, досвіду; наявність протидії слідству з боку зацікавлених осіб тощо³. Поєднання й результати взаємодії всіх цих факторів обумовлюють індивідуальність слідчої ситуації в момент розслідування та її зміст.

Т. С. Волчецька, досліджуючи ситуаційний підхід у криміналістиці, указувала, що його сутність полягає в тому, що подія, яка пізнається, повинна бути проаналізована з точки зору ситуацій, які її наповнюють. В отриманій моделі ситуації повинно бути відкинуто все несуттєве таким чином, щоб будь-яка нова незнайома ситуація могла бути приведена до вже знайомого типу⁴. Описане

¹ Див.: Бахин В. П. Следственная ситуация и тактическое решение. Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего юридического образования). Киев. 1987. С. 196-197.

² Див.: Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений : учебное пособие. Харьков, 1985. С. 69-70; Настільна книга слідчого: (наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів) / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. Київ, 2003. С. 187.

³ Див.: Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломеев, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін. Київ, 2011. С. 244.

⁴ Див.: Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности : учебное пособие. Калининград, 1999. С. 17.

явище в науці отримало назву типізації. Аналізуючи праці Р. С. Белкіна¹, С. В. Великанова², Т. С. Волчецької³ та М. П. Яблокова⁴, визначимо, що типізація слідчих ситуацій потрібна для побудови окремих криміналістичних методик. Виявлення специфіки ситуації треба для правильного застосування цих методик і вирішення тактичних питань розслідування.

Зауважимо, що першочергову увагу традиційно приділяють розгляду типових слідчих ситуацій, які використовують на початковому етапі розслідування та які дають змогу:

- правильно визначити фактичне положення тих чи інших обставин у процесі розслідування, маючи на меті отримання даних для прийняття стратегічних і тактичних рішень у провадженні;
- висунути найбільш обґрунтовані слідчі версії та визначити дальший хід розслідування в найбільш перспективному напрямі;
- намітити повний перелік слідчих (розшукових) дій та їх найбільш доцільний порядок для об'єктивного розслідування злочину;
- звести до мінімуму число рішень слідчого, що ґрунтуються на його пробах та помилках⁵.

Формування типових слідчих ситуацій відбувається при вивченні матеріалів слідчої практики за кожним видом чи групою злочинів, що надає їм формалізований характер, який І. О. Возгрін назвав алгоритмізацією⁶. Як зазначає В. В. Бірюков, алгоритми безпосередньо пов'язані із слідчими ситуаціями; вони наповнюють методику розслідування конкретним змістом і визначають оптимальні напрями

¹ Див.: Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: криминалистические средства, приемы и рекомендации : в 3 т. Москва, 1979. Т. 3. С. 77.

² Див.: Великанов С. В. Классификация следчих ситуаций в криминалистичній методиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. С. 7.

³ Див.: Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуаология : монография / под. ред. проф. Н. П. Яблокова. Москва, 1997. С. 184.

⁴ Див.: Криминалистика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. Москва, 2001. С. 75.

⁵ Див.: Васильев А. Н., Яблоков Н. П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. Москва, 1984. С. 134.

⁶ Див.: Возгрин И. А. Криминалистическая методика расследования преступлений. Минск, 1983. С. 162.

розв'язання певних завдань¹. Безсумнівно, алгоритми, які мають теоретичний і практичний характер, сприяють ефективності розслідування.

Криміналісти правильно зазначають, що без чітко фіксованого зв'язку понять «ситуація – рішення» сама постановка проблеми слідчої ситуації втрачає цільову спрямованість і прикладне значення². Процес прийняття рішення починається саме з виникнення проблемної ситуації та закінчується вибором певної дії (або їх сукупності), яка може оптимально її перетворити.

Учення про криміналістичну характеристику злочинів також перебуває в нерозривному взаємозв'язку з проблемами криміналістичної алгоритмізації та програмування розслідування. Це можна пояснити тим, що потреба звернення слідчого до криміналістичних алгоритмів і програм викликана не тільки слідчою ситуацією, що склалась, але й намаганням отримати додаткову доказову або орієнтувальну інформацію в кримінальному провадженні. У наукових дослідженнях пропонується така послідовність прийняття тактичного рішення для вирішення слідчих ситуацій: а) аналіз та оцінка слідчої ситуації; б) установлення процесуальних завдань, які підлягають вирішенню; в) установлення наявних ресурсів, потрібних для виконання прийнятого рішення; г) визначення мети впливу, тобто визначення елементів слідчої ситуації, які підлягають зміні; д) визначення умов і способів досягнення мети у вирішенні слідчих ситуацій.

¹ Див.: Бирюков В. В. Алгоритмизация расследования. Задачи и проблемы. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України*. Луганськ, 2004. Випуск 1. С.196.

² Див.: Аленин Ю. П., Тищенко В. В., Аркуша Л. И. Расследование тяжких преступлений : научно-практическое пособие. Харьков, 2006. 256 с.; Ищенко Е. П., Водянова Н. Б. Алгоритмизация следственной деятельности : монография. Москва, 2010. 304 с.; Коновалова В. Е. Алгоритмизация в теории криминалистики. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2007. № 1 (48). С. 169–175; Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений : учебник / под ред. В. Ю. Шепитько. Харьков, 2001. 527 с.; Шепитько В. Ю., Авдеева Г. К. Проблемы формирования «криминалистических алгоритмов» и возможности их практической реализации. *Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов* : межвуз. сб. научн. тр. Калининград, юрид. ин-та МВД России. Калининград, 2009. С. 6–18.

Алгоритмізація як створення достатньо твердих схем розслідування не унеможливає творчості в діяльності слідчого. Пошук найоптимальніших способів розслідування в усіх випадках може доповнювати алгоритм або вносити в нього зміни, зумовлені ситуацією, аналіз якої підказує й інші способи рішення поставленого завдання. Тому, на думку В. О. Коновалової, було б неправильно орієнтувати слідчих на обов'язкове використання алгоритмів, що мають орієнтовний характер і не в змозі передбачити всі варіанти ситуацій¹. У творчому мисленні слідчого нерідко мають місце інтуїтивні уявлення, що дають змогу вирішувати поставлені завдання іншим способом, а не тим, що позначений алгоритмом.

У криміналістичній літературі зазначалось, що слідчі ситуації при розслідуванні екологічних злочинів можна класифікувати за предметом безпосереднього посягання (забруднення атмосферного повітря, водойм, заподіяння шкоди здоров'ю людей, тваринному світу); за слідовою картиною (очевидні, неочевидні); за видами слідів забруднення (радіаційне, газове, хімічне, біологічне, пилове); за способом учинення злочину – одноразові та спонтанні; за характером наслідків – катастрофічні й звичайні; за суб'єктом злочину – конфліктні й безконфліктні, прості й складні, екологоспонтанні (одноразові), екологодинамічні (постійнодіючі), екологопрогностичні (шкідливі наслідки лише прогнозуються)². Основним критерієм класифікації слідчих ситуацій екологічних злочинів Г. А. Матусовський вважає джерело отримання правоохоронними органами повідомлення про факти порушень: 1) правоохоронні органи отримують інформацію про порушення правил охорони навколишнього природного середовища від відповідних служб екологічного контролю; 2) правоохоронні органи отримують інформацію від громадян,

¹ Див.: Коновалова В. О. Алгоритмізація в теорії криміналістики. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2007. № 1 (48). С. 169–175.

² Див.: *Экологические преступления: квалификация и методика расследования* / [С. В. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.] ; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 96.

організацій, установ¹. С. О. Книженко в дослідженні пропонує дещо інші варіанти класифікації типових слідчих ситуацій, що мають місце на початковому етапі розслідування незаконного корисливого вилучення об'єктів тваринного, рослинного світу, корисних копалин: 1) особи, які вчинили злочин, затримані правоохоронними органами, громадянами; 2) виявлено сліди злочину, але особа, яка його вчинила, невідома; 3) свідки-очевидці вказують на конкретних осіб, яких вони спостерігали у зв'язку з учиненням ними злочину, або їм відомі обставини продажу злочинцями продуктів браконьєрства; 4) має місце порушення правил охорони навколишнього природного середовища, виявлено сліди порушення, злочинці невідомі й відсутні свідки події².

Результати вивчення практики розслідування незаконного видобування вугілля дають підстави вважати, що наведені в криміналістичній літературі типові слідчі ситуації, які виникають на початку досудового розслідування екологічних злочинів, можуть бути взяті за основу для виокремлення й конкретизації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування досліджуваного різновиду злочинів. Водночас не можна вважати, що зазначеними науковими дослідженнями проблематику типових слідчих ситуацій на початку розслідування злочинів, передбачених ч. 2 ст. 240 КК України, вичерпано, оскільки вони в сучасній криміналістичній науці є не розглянутими³.

Отже, на основі вивчення спеціальної літератури та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень можна виділити наведені нижче типові слідчі ситуації, які складаються на початковому етапі розслідування незаконного видобування вугілля.

Перша ситуація. Установлено ознаки вчинення незаконного видобування вугілля, особу (злочинця) затримано на

¹ Див.: Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков, 1999. С. 133-135.

² Див.: Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. С. 110.

³ Див.: Ревенко О. І. Типовые следственные ситуации первоначального этапа расследования незаконной добычи угля. *Leges si Viata*. 2016. № 2/2 (290). С. 133.

місці події. Ця ситуація найпоширеніша та трапляється в 53 % кримінальних проваджень. Залежно від того, на якій стадії реалізації злочинного умислу відбулося затримання особи, перша ситуація має такі різновиди:

ситуація 1.1. – у процесі підготовки до вчинення злочину (зокрема під час підшукування та облаштування місця виходу пласта вугілля на поверхню землі або покинутої гірничої виробки законсервованих державних шахт) – 3 % випадків;

ситуація 1.2. – безпосередньо в момент видобування вугілля – 65 % випадків;

ситуація 1.3. – під час транспортування незаконно видобутого вугілля до місць зберігання або реалізації – 32 % випадків.

Друга ситуація. Установлено ознаки вчинення незаконного видобування вугілля, особу (злочинця) не затримано, однак про нього є певна інформація. Така ситуація має місце в 32 % кримінальних проваджень.

Третя ситуація. Установлено ознаки вчинення незаконного видобування вугілля, особу (злочинця) не встановлено та не затримано. Ця ситуація складається в 15 % кримінальних проваджень.

Перша типова слідча ситуація та її різновиди мають місце, коли повідомлення про вчинення незаконного видобування вугілля надійшло до правоохоронних органів у момент учинення злочину чи одразу після нього та в результаті їхнього належного реагування вдалося затримати всіх чи окремих осіб, які причетні до вчинення злочину.

У ситуаціях 1.1. та 1.2. затримання злочинців найчастіше відбувається внаслідок грамотних дій державних інспекторів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель або громадських інспекторів з охорони довкілля, а також працівниками Національної поліції під час виконання завдань з розкриття злочинної діяльності організованих груп чи злочинних організацій.

Основними тактичними завданнями у цих ситуаціях на початковому етапі розслідування є: встановлення події злочину (часу, місця, способу та інших обставин); особи затриманих, а також інших невідомих та не затриманих

осіб, причетних до вчинення незаконного видобування вугілля; визначення виду, особливостей та розміру незаконно видобутого вугілля.

Для вирішення зазначених завдань характерним є такий комплекс слідчих (розшукових) дій: обшук особи, а за необхідності й освідування затриманої особи; огляд місця події, огляд місця затримання злочинців, транспортних засобів, знарядь злочину, документації, з використанням якої здійснювалося перевезення вугілля тощо; допит державного інспектора у сфері державного контролю за використанням та охороною земель; допити свідків (осіб, які проводили затримання, близьких родичів, сусідів затриманого); допит затриманої особи як підозрюваного; проведення обшуків та тимчасового доступу до речей і документів за місцем мешкання та роботи підозрюваного (у необхідних випадках провести обшуки за місцем проживання родичів членів злочинної групи); проведення судових експертиз за вилученими слідами, предметами та документами.

Різновид 1.3. першої типової слідчої ситуації найчастіше має місце в результаті затримання працівниками патрульної поліції транспортного засобу з незаконно видобутим вугіллям. Зупинка та затримання цих осіб разом із транспортним засобом зумовлена відсутністю або підробкою потрібних документів на вугілля, яке перевозять. Найчастіше при наявності таких документів особи, які транспортують вугілля, не визнають своєї причетності до вчинення злочину й стверджують про законність походження вантажу. У такій ситуації слідчому варто мати на увазі, що водії є обізнаними як про місце завантаження вугілля, так і про місце його доставки. Слідчий також має встановити, чи є водій членом злочинної групи та чи обізнаний про її структуру й осіб, які до неї входять.

Отже, для вирішення завдань цього різновиду першої слідчої ситуації проводяться слідчі (розшукові) дії, характерні для ситуацій 1.1. та 1.2., а також доповнюються наступними діями: затриманням водія й транспортного засобу; оглядом місця затримання та прилеглої до нього території, затриманого транспортного засобу, одягу водія; оглядом наданих водієм документів (за їх наявності) на вантаж,

вилученням оглянутих документів; освідкуванням водія; допитом водія та свідків (осіб, які проводили затримання транспортного засобу та інших); відібранням зразків для експертного дослідження; забезпеченням зберіганням затриманого транспортного засобу з вантажем; призначенням за вилученими об'єктами та відібраними зразками відповідних експертиз.

Друга та третя слідча ситуація характеризуються наявністю незначної або ж відсутністю будь-якої інформації про особу (осіб), яка вчинила злочин. Такі ситуації мають місце у випадках, коли державні або громадські інспектори з охорони довкілля через проведення перевірок або моніторингу ґрунтів та агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення виявили місця незаконного видобування вугілля, які спричинили шкоду довкіллю, однак особи, які вчинили такі дії, не встановлені.

Для вирішення зазначених слідчих ситуацій початку розслідування треба вжити такі заходи: установити подію злочину (час, місце, спосіб та інші обставини); установити особу злочинця й затримати його; зібрати докази, що підтверджують причетність злочинця (злочинців) до вчинення злочину; здійснити розшук незаконно видобутого вугілля та місця його зберігання, реалізації.

Для вирішення вказаних завдань проводять огляд місця події, у процесі якого доцільно вилучити проби ґрунту, вугілля; допит представника природоохоронних органів, свідків (осіб, які виявили сліди злочину; проживають у районі вчинення злочину тощо); призначають судові експертизи за вилученими слідами; надсилають орієнтування щодо обставин виявленого злочину в інші територіальні підрозділи Національної поліції; аналізують матеріали архівних, призупинених кримінальних проваджень за фактами вчинення аналогічних злочинів для встановлення між ними спільних рис, висунення версій про їх вчинення одними й тими особами.

Аналіз типової слідчої ситуації, збір і обробка інформації про неї дає змогу слідчому висунути типові версії. Криміналістична версія – це логічно побудоване та засноване на фактичних даних обґрунтоване припущення слідчого про

обставини події, дії учасників події й наявність у них складу злочину, що потребує відповідної детальної перевірки. До прикладу, В. О. Коновалова поняття версії визначає як обґрунтоване припущення щодо події злочину та особи злочинця, де термін «подія злочину» охоплює всі можливі, пов'язані з ним обставини, зокрема їх походження, причинні залежності, механізм та інші дані, припущення щодо наявності яких і дає змогу встановити об'єктивну істину – розкрити злочин¹. Своєю чергою В. М. Левков звертає увагу на зумовленість версій слідчими ситуаціями, що, на його думку, визначається такими положеннями: а) формування версій обумовлено вихідною ситуацією; б) обумовленість версії визначається рівнем інформативності ситуації; в) динаміка версії суворо відповідає розвитку ситуації як у позитивний, так і в негативний бік; г) достовірність версії та перетворення її в знання відповідає доказовій повноцінності ситуації, що унеможливує інше рішення та висновки; д) перевірка істинності знання в судочинстві визначається рівнем відповідності висунутих версій, їх обумовленістю доказами (інформацією), що складає ситуацію в динаміці².

Результати аналізу матеріалів кримінальних проваджень (справ) щодо розслідування незаконного видобування вугілля дали змогу визначити наведені нижче типові версії.

1. Стосовно осіб, які вчинили злочин або причетні до незаконного видобування вугілля:

– установлення особи злочинця: злочинцем є особа, раніше засуджена за вчинення аналогічних злочинів; особа, яка вчинила злочин, є місцевим жителем; злочин учинено особою, яка працює або раніше працювала на вугледобувних шахтах;

– установлення особи невідомих злочинців, які є членами злочинної групи: особи з найближчого оточення відомих членів групи або випадкові особи, залучені до вчинення цього злочину та які не є постійними учасниками групи;

¹ Див.: Коновалова В. Е. Версия: концепция и функция в судопроизводстве. Харьков, 2000. С. 13-14.

² Див.: Левков В. Н. Версии в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1988. С. 11.

– установлення місцезнаходження злочинців: злочинець переховується у своїх родичів, знайомих у районі, де було вчинено злочин; в іншому районі у своїх родичів, знайомих; у місці, котре невідоме ані затриманим особам, ані його родичам чи знайомим; у місці, про яке отримано достовірні відомості від затриманих осіб;

– кількості осіб, які брали участь у вчиненні незаконного видобування вугілля: злочин було вчинено однією особою; було затримано всіх осіб, причетних до вчинення злочину; частина злочинців залишилася не затриманою.

2. Щодо місцезнаходження незаконно видобутого вугілля:

– незаконно видобуте вугілля розміщене в злочинців;

– незаконно видобуте вугілля реалізовано та розміщено в межах або поза межами району, де було вчинено злочин.

3. Щодо кваліфікуючих ознак досліджуваного різновиду злочину:

– незаконне видобування вугілля було вчинено вперше або повторно;

– незаконне видобування вугілля було вчинено на територіях чи об'єктах природно-заповідного фонду;

– незаконне видобування вугілля було вчинено в спосіб вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом;

– загибель людей сталася через дії злочинців під час незаконного видобування вугілля.

Система типових версій не тільки визначає головні напрями вирішення слідчих завдань, але й слугує основою для їх конкретизації через формулювання відповідних запитань, тим самим створюючи сприятливі умови для розробки типового комплексу найбільш ефективних слідчих (розшукових) дій; сприяє алгоритмізації слідчої діяльності.

Під час досудового розслідування незаконного видобування вугілля проводять комплекс негласних слідчих (розшукових) дій для відпрацювання:

– державних шахт для встановлення серед їхніх працівників осіб, які є пособниками в наданні злочинцям інформації про розташування покинутих виробок і місць виходу вугільних пластів на поверхню землі;

– установ Державної служби геології та надр України для отримання інформації про розміщення залягань не розроблених пластів вугілля;

– вугільних складів та конвертаційних центрів для встановлення осіб, які купують незаконно видобуте вугілля чи надають посередницькі операції в його реалізації, а також встановлення місцезнаходження самого вугілля;

– суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють діяльність у сфері транспортування вантажів і мають вантажні транспортні засоби, щодо можливого надання злочинцям послуг у перевезенні вугілля;

– суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснюють легальну розробку надр або будівельні роботи, щодо можливого надання злочинцям в оренду вантажних і технологічних транспортних засобів для видобування вугілля, а також приміщень складів, призначених для їх зберігання;

– суб'єктів господарської діяльності, які здійснюють оптову та роздрібну торгівлю будівельних матеріалів (компресорів, відбійних молотків, електричних пилок, кутових шліфувальних машин (болгарок), генераторів, совкових лопат, кирок, ломів, екскаваторів, тракторів, бульдозерів тощо) щодо встановлення осіб, які продавали їх злочинцям, для подальшого проведення з ними слідчих (розшукових) дій (допиту, пред'явлення особи для впізнання, одночасного допиту двох чи більше раніше вже допитаних осіб тощо);

– неподалік розташованих від місця незаконного видобування вугілля населених пунктів для встановлення осіб, які могли надавати послуги злочинцям (у наданні транспортних засобів; приміщень для зберігання транспортних засобів, знарядь і засобів учинення злочину, видобутого вугілля; житла тощо) або ж були очевидцями вчинення злочину для подальшого проведення з ними слідчих (розшукових) дій.

Працівники оперативних підрозділів під час перевірки інформації про вчинення незаконного видобування вугілля також:

– установляють можливу причетність до незаконного видобування вугілля працівників, які здійснюють державний

контроль та нагляд за використанням й охороною надр; представників органів місцевої влади;

- відпрацьовують осіб, які раніше працювали на вугледобувних підприємствах та були звільнені з негативних причин;

- відпрацьовують раніше засуджених за вчинення незаконного видобування вугілля, а також осіб, які потрапили в поле зору оперативних та інших підрозділів за підозрою в причетності до вчинення схожих злочинів або висловлювалися про намір учинити злочини;

- використовують можливості інформаційно-пошукових систем, баз даних, а також засобів масової інформації; залучають до розкриття злочинів осіб, з якими оперативні підрозділи установили конфіденційне співробітництво.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку про те, що розглянуті слідчі ситуації, які виникають на початку розслідування незаконного видобування вугілля, є найтипівішими для кримінальних проваджень цього різновиду злочину, хоча, беззаперечно, вони не є вичерпними й не охоплюють усього різноманіття можливих специфічних видів слідчих ситуацій, які можуть мати місце на практиці. Тому допускаються й інші можливі алгоритми дій з їх розв'язання. Наведені програми слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів, розроблені нами для застосування в певних слідчих ситуаціях, являють собою основу подальшого процесу розслідування злочинів, передбачених ч. 2 ст. 240 КК України.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ТАКТИКИ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

3.1. Організація і тактика огляду

Слідчий огляд при розслідуванні незаконного видобування вугілля є найбільш важливою й трудомісткою слідчою (розшуковою) дією. Від своєчасного та результативного його проведення зазвичай залежить успіх усього кримінального провадження. Згідно зі ст. 237 КПК України для виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять *огляд місцевості, приміщення, речей і документів*. Отже, під оглядом слід розуміти процесуальну діяльність слідчого, реалізуючи яку він за участю зазначених у законі осіб виявляє, безпосередньо сприймає, досліджує, оцінює й фіксує стан, властивості й ознаки матеріальних об'єктів, пов'язаних з подією, що розслідується, для з'ясування обставин кримінального правопорушення¹.

Процесуальні, організаційні й тактичні засади слідчого огляду досліджували такі науковці, як В. І. Алексейчук, О. Я. Баєв, О. В. Батюк, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, Р. І. Благута, А. І. Вінберг, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. Н. Колесніченко, Е. В. Кринична, Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков, О. М. Мусяєнко, Є. В. Пряхін, В. В. Пясковський, О. Р. Ратінов, М. В. Салтевський, С. О. Тіщенко, А. В. Старушкевич, В. І. Цимбалюк, В. Ю. Шепітько та інші. Криміналістичні аспекти проведення слідчого огляду під час розслідування злочинних порушень правил охорони або використання надр частково висвітлено в працях, присвячених

¹ Див.: Криміналістика : підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексеев та ін. Київ, 2015. С. 326.

методиці розслідування екологічних злочинів (праці М. О. Духно¹, С. О. Книженко², В. О. Коновалової³, Г. А. Матусовського⁴, А. Є. Меркурісова⁵, О. В. Одерія⁶ та інших). Щодо методичних рекомендацій з тактики проведення слідчого огляду за фактами незаконного видобування вугілля, то вони майже залишилися поза належною увагою науковців.

Специфіка огляду місця події в кримінальних провадженнях щодо незаконного видобування вугілля має прояв:

- у наявності значної території, яка підлягає обстеженню;
- у чітко невизначених межах місця події;
- у численності різноманітних об'єктів, які підлягають огляду;
- у низькій збереженості слідів злочину залежно від природних (зміна атмосферних умов) і штучних (приховування (знищення) слідів особами, причетними до злочину) факторів;
- у різноманітності негативних наслідків учиненого злочину;
- у розбіжності місця виявлення шкідливих наслідків з місцем учинення злочину.

Зазначені особливості окреслюють ключові моменти в огляді місця події під час досудового розслідування незаконного видобування вугілля, якими є правильне визначення

¹ Див.: Духно Н. А., Корухов Ю. Г. Расследование экологических преступлений : лекция. Москва, 2001. 20 с.

² Див.: Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 207 с.

³ Див.: Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. Б. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.] ; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. 226 с.

⁴ Див.: Матусовский Г. А. Проблемы криминалистической характеристики экологических преступлений. Сборник криминалистических тезисов на науч.-практ. конф. по итогам НИР, выполн. проф.-препод. составом УЮА в 1992 г. Харьков, 1993. С.133–135.

⁵ Див.: Меркурисов В. Х. «Методика расследования преступного загрязнения вод и атмосферы» // Криміналістика : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. В. А. Образцова. Москва, 1999. 735 с.

⁶ Див.: Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. 528 с.

території огляду, її меж та об'єктів, розташованих на ній. Зазвичай значна протяжність місця події, «розкиданість» на ньому слідів та їх комплексів ускладнюють вирішення завдань цієї слідчої (розшукової) дії.

Вивчення кримінальних проваджень за фактами незаконного видобування вугілля дає змогу дійти висновку, що об'єктами огляду цього різновиду злочину залежно від ситуації можуть бути як місце вчинення суспільно небезпечного винного діяння, так і місця його підготовки, приховування предметів злочинного посягання, знарядь злочину та інших речових доказів. Тому як об'єкти огляду можуть виступати:

- територія гірничих виробок, кар'єрів, вентиляційних відводів, штреків, інших ділянок місцевості, відведених для незаконного видобування вугілля;
- ділянки навколишнього середовища, які піддавалися забрудненню (водоймища, ріки, їх береги тощо);
- добуте вугілля;
- місця зберігання незаконно видобутого вугілля;
- технічні засоби, знаряддя та пристосування для незаконного видобування вугілля;
- будівлі та споруди на місці видобутку, які використовували як склади для зберігання вугілля, робочого інструменту тощо та прилегла до них місцевість;
- транспортні засоби, використововані для відвантаження та транспортування незаконно видобутого вугілля тощо.

Основні завдання, що постають перед слідчим під час огляду, випливають із завдань розслідування злочину загалом. Це передусім установлення факту вчинення злочину та особи винного. З огляду на це завданнями огляду місця події при розслідуванні незаконного видобування вугілля є:

- установлення обстановки вчинення незаконного видобування вугілля;
- установлення даних про особу винного та кількість злочинців;
- виявлення слідів та інших об'єктів, які підлягають вилученню;
- установлення очевидців події;

- устанавлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочину;
- устанавлення спричиненої злочином шкоди навколишньому природному середовищу; об'єктам природно-заповідного фонду; здоров'ю або життю людей;
- отримання потрібних даних для проведення подальших слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

Тактика огляду місця події під час розслідування злочинів за фактами незаконного видобування вугілля підпорядковується загальним правилам огляду, але має свої особливості, які зумовлені різновидом та способом учинення злочину.

На підставі узагальнення результатів опитування працівників слідчих підрозділів було встановлено, що при незаконному видобуванні вугілля відкритим способом огляд місця події не викликає труднощів, оскільки всі роботи здійснюються на земній поверхні або в кар'єрах (видно виступаючі вугільні пласти; горизонтальні поглиблення в землі не досягають великої глибини), що спрощує процес вилучення зразків ґрунту й вугільних пластів¹.

При вчиненні незаконного видобування вугілля підземним способом найчастіше слідчими проводиться огляд лише поверхневої частини копанки для забезпечення безпеки учасників цієї слідчої (розшукової) дії. Але трапляються випадки, коли правопорушники, яких застали на місці злочину при проведенні робіт з незаконного видобування вугілля, «скидають» знаряддя праці (кирки, лопати, лопи, лебідки тощо) у підземні частини копанки, після чого заперечують свою причетність до проведених робіт. Таким чином виникає небезпека втрати знарядь і засобів учинення злочину. Для виявлення та вилучення таких знарядь і засобів слід використовувати магнітні підйомники. Як зазначає О. В. Одерій, також досить продуктивною можна назвати практику звернення до керівників місцевих підрозділів з надзвичайних ситуацій з клопотанням щодо здійснення

¹ Див.: Ревенко О. І. Особливості проведення слідчого огляду при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 3- 4 червня 2016 р.). Херсон, 2016. С. 232.

огляду підземної частини копанки з наданням відповідного документа, у якому відображається характеристика гірничої виробітки¹. Ми вважаємо, що такий спосіб вирішення зазначеної проблеми є небезпечним, однак таким що може забезпечити збереження інформації про обстановку вчинення злочину та доказів у кримінальному провадженні. Для процесуального закріплення отриманих під час такого огляду відомостей слідчий може допитати співробітників підрозділів з надзвичайних ситуацій, які брали в ньому участь, для з'ясування обстановки в підземній частині копанки.

У структурі огляду місця події зазвичай визначають три умовних етапи: підготовчий, робочий (дослідницький) і заключний².

Підготовчий етап складається з дій, які слідчий виконує переважно до виїзду на місце події (уточнення характеру події; визначення кола осіб, які будуть залучені до участі в огляді; перевірка готовності науково-технічних засобів; забезпечення участі в огляді понятих тощо) та після прибуття на місце події (визначає функції кожного з учасників огляду та роз'яснює їхні права й обов'язки; дає розпорядження щодо охорони місця події, проведення відповідних оперативно-розшукових заходів (пошук та опитування осіб, які могли бути очевидцями вчинення злочину тощо), вилучення з місця події сторонніх осіб тощо)³. Лише після виконання зазначених підготовчих дій слідчий переходить безпосередньо до огляду.

Крім того, після прибуття на місце незаконного видобування вугілля слідчий:

1. Уживає заходів щодо надання потрібної медичної допомоги постраждалим (якщо її не було надано раніше),

¹ Див.: Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. С. 343.

² Див.: Берназ В. Д., Волобуєв А. Ф. Криміналістика : підручник. Харків, 2011. С. 281; Дворкин А. И. Осмотр места происшествия : практическое пособие. Москва, 2000. С. 13; Разумов Э. А., Молибога Н. П. Осмотр места происшествия. Киев, 1994. С. 9-12; Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ, 2005. С. 336.

³ Див.: Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : монографія. Луганськ, 2007. С. 224.

а також щодо запобігання або послаблення шкідливих наслідків, якщо такі заходи не було вжито, або вжито неякісно.

2. Здійснює оглядове ознайомлення з обстановкою місця події, що дає змогу отримати загальне уявлення про окремі частини та всю матеріальну обстановку загалом, а також вирішити питання, як треба побудувати її вивчення. Для встановлення обставин незаконного видобування, а також змін, які відбулися на місці події, проводить опитування можливих свідків події.

3. Визначає межі території огляду місця події, виявляє центральний об'єкт та прилеглі до нього ділянки місцевості, будови, дороги, якими злочинці могли здійснити під'їзд до місця вчинення злочину.

Під час підготовчого етапу огляду місця події зазвичай складно визначити межі огляду, а також установити належність предметів навколишньої обстановки до події злочину, що розслідується. Для цього доцільно використовувати карти, супутникові та аерофотознімки території, на якій учинено злочин, фотознімки тощо. Слід погодитися з А. В. Коваленком, який наголошує, що карти, розміщені в мережі інтернет (наприклад, сервіси Google Maps, Google Earth) можуть використовуватися лише для орієнтування. Задля моделювання конкретного місця події слідчому треба звернутися із запитом про надання карт та знімків відповідної місцевості до територіального підрозділу Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, що згідно з чинним законодавством забезпечує формування та ведення бази цифрових і електронних карт і геопросторових даних¹. Для отримання аерофотознімків території, на якій планується проведення огляду, доцільно застосовувати побутові безпілотні літальні апарати (дрони), обладнані відеокамерою.

Зазвичай основним, центральним об'єктом огляду є саме місце видобування та сліди злочину й предмети, що

¹ Див.: Коваленко А. В. Перспективи використання комп'ютерного моделювання при проведенні слідчого експерименту в ході розслідування злочинів, вчинених на тимчасово окупованих територіях. *Особливості процесуального доказування у кримінальних провадженнях про злочини, вчинені на тимчасово окупованих територіях*: матеріали II Круглого столу (03 листоп. 2017 р.). Київ, 2018. С. 55-56.

розміщено на ньому. Водночас локалізація предметів і слідів може спостерігатися не тільки на основному об'єкті, але й на прилеглий до нього території.

4. Організовує збереження слідів та охорону території, наміченої для огляду, уживає заходів з вилучення з цієї території сторонніх осіб, зокрема працівників поліції, які не беруть безпосередньої участі в огляді.

5. У разі потреби залучає представників громадськості для здійснення спільно з членами слідчо-оперативної групи прочісування місцевості (уздовж доріг, лісосмуг, ярів, балок тощо) для виявлення прихованих або кинутих злочинцями знарядь злочину тощо.

6. На основі отриманої інформації висуває слідчі версії, конкретизує їх під час огляду.

Узагальнення результатів анкет опитування працівників слідчих підрозділів свідчить, що в 95 % випадків до проведення огляду місця події було залучено спеціалістів. Такими зазвичай були: спеціаліст-криміналіст (75 %); громадські інспектори з охорони довкілля (89 %), маркшейдери (77 %); геологи (67 %); інспектори у сфері державного контролю за використанням та охороною земель (54 %); працівники санітарно-епідеміологічної служби (45 %); судово-медичний експерт (25 %); лісники (19 %).

На підготовчому етапі огляду є доцільною участь спеціаліста-криміналіста в опитуванні очевидців та осіб, які першими виявили сліди злочинної події, або були затримані під час видобування вугілля. До того ж треба з'ясувати, чи не внесені в обстановку місця події зміни, і якщо так, то коли, ким, для чого, і що саме було змінено, які сліди й об'єкти та де були виявлені. Отримана з таких джерел і проаналізована на основі спеціальних криміналістичних знань інформація може надати допомогу в попередньому встановленні меж місця події, у визначенні послідовності й тактики проведення огляду, у висуванні загальних версій про подію, що сталася тощо¹.

¹ Див.: Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : монографія. Луганськ, 2007. С. 115.

Доцільним також є залучення до участі в огляді місця події співробітників оперативних підрозділів для:

- охорони місця незаконного видобування вугілля та підтримання порядку на цій території;
- обстеження прилеглої території;
- спостереження за поведінкою окремих осіб;
- опитування присутніх осіб;
- проведення оперативно-розшукових заходів, пов'язаних із затриманням злочинців, розшуком незаконно видобутого вугілля, знарядь учинення злочину та інших об'єктів¹.

Робочий етап огляду місця події, як зазначено в криміналістичній літературі, складається із загального й детального огляду. Загальний огляд починається з визначення його меж, вирішення питання про вихідну точку та спосіб огляду². До того ж слідчому треба встановити, які об'єкти розміщено на місці події, визначити їх взаємне розташування та взаємозв'язок з іншими елементами обстановки, а потім перейти від загального до детального огляду. Детальний огляд передбачає глибоке й усебічне вивчення місця події та розташованих на ньому об'єктів для виявлення слідів злочину. Під час загального огляду слідчий вивчає об'єкти в статичному стані, а при детальному може переміщувати їх для дослідження, попередньо зафіксувавши місця їх виявлення та взаємне розташування. Під час детального огляду здійснюють вилучення речових доказів (слідів), їх пакування, фіксація³.

При огляді місця незаконного видобування вугілля слідчому доцільно застосовувати *фронтальний метод*, оскільки, як водиться, місце події характеризується великою кількістю та розосередженістю слідів і речових доказів. У випадках, коли в процесі незаконного видобування вугілля застосовували спеціальну техніку й механізми, слідчому

¹ Див.: Книженко С. О. Особливості огляду місця події при розслідуванні незаконного видобування корисних копалин. *Форум права*. 2010. № 3. С. 186.

² Див.: Криміналістика : учебник / под. общ. ред. Н. И. Порубова. Москва, 1997. С. 121.

³ Див.: Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломеев, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін. Київ, 2011. С. 275.

слід використовувати *концентричний метод*, оскільки це дасть можливість виявити та зафіксувати сліди залучення вказаної техніки. У ситуації, коли злочинці використовували такі знаряддя, як кирки, лопати тощо, слідчому доцільно проводити огляд з використанням *ексцентричного методу*, оскільки основна частина слідів зосереджена в місці безпосереднього видобування корисних копалин (вугілля)¹.

Під час огляду *незаконно видобутого вугілля* для подальшого експертного дослідження потрібно вилучати зразки виявленої гірничої маси з різних протилежних сторін купи (північної, південної, східної, західної), а також із центра (із середини) для того, щоб переконатися, що ми маємо справу не зі сміттям, ґрунтом, породою, а саме з вугільною масою². Указане унеможливить виправдання затриманих осіб про непричетність до незаконного видобування вугілля. Після проведення досліджень вилучених зразків виявленої вугільної маси в коксо-хімічних лабораторіях вугільних підприємств (шахт, ЦОФ, ГОФ тощо) фахівці надають довідки, у яких вказано: марка вугілля, його вологість, зольність тощо. Усю виявлену вугільну масу треба оглянути, зважити, вилучити та відтранспортувати на вугледобувні підприємства для зберігання до прийняття відповідного процесуального рішення.

Оглядаючи *технічні засоби*, знаряддя та пристосування для незаконного видобування вугілля, у протоколі огляду потрібно відобразити номери основних вузлів і агрегатів, зафіксувати, у якому стані перебувають ці засоби (увімкнені або вимкнені двигуни, чи придатні до роботи тощо). Для забезпечення збереження виявлених технічних засобів, знарядь і пристосувань для видобування вугілля їх потрібно перемістити у встановлені місця зберігання (штрафмайданчики, території підприємств тощо), що надалі забезпечить доказову базу речовими доказами.

¹ Див.: Книженко С. О. Особливості огляду місця події при розслідуванні незаконного видобування корисних копалин. *Форум права*. 2010. № 3. С. 188; Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. С. 342.

² Див.: Марченко А. Б., Бірюков О. М., Горбаньов І. М. Особливості виявлення та розслідування незаконного видобування вугілля : методичні рекомендації / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ імені Е. О. Дідоренка. Луганськ, 2009. С. 5.

У деяких випадках слідчі, проводячи огляд, обмежуються лише описом розміру й приблизної ваги добутої маси вугілля, марки та моделі техніки й технічних засобів, які без установлення належності й справності передають під охоронні розписки особам, які ними управляли або їх використовували. Таку практику слід розцінювати як неприйнятну, оскільки це може призвести до втрати доказів, а саме знарядь злочину. Транспортні й інші засоби, отримані під розписку, зацікавлені особи можуть вивести з ладу для того, щоб продемонструвати неможливість їх експлуатації та, відповідно, використання для видобування вугілля.

Результати огляду слідчий фіксує в протоколі огляду місця події, у якому, окрім іншого, потрібно відображати дані про стан ґрунту на місці незаконного видобування, результати замірів вугільної маси в складах, майданчиках, що оглядаються тощо.

Суттєву допомогу для правильного уявлення про місце розташування ділянки, що оглядається, та її особливості може надати складання план-схеми місця події, викопіювання місцевості, фототаблиці або відеозапису обстановки на місці незаконного видобування вугілля, які долучають до протоколу огляду як додатки. Такі додатки дають змогу наочно проілюструвати зафіксовану в протоколі огляду місця події інформацію.

Підсумовуючи, зазначимо, що слідчий огляд при розслідуванні незаконного видобування вугілля має відбуватися з дотриманням відповідних нормативно-правових приписів і тактичних рекомендацій, що надасть слідчому можливість отримати інформацію, яка надалі допоможе виявити осіб, причетних до вчинення злочину, визначити напрями розслідування, побудувати обґрунтовані версії, організувати проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

3.2. Організація і тактика допиту

Серед усіх слідчих (розшукових) дій, які проводяться під час розслідування незаконного видобування вугілля, одне

з центральних місць посідає допит. За даними науковців, проведення допиту потребує понад 80 % робочого часу слідчих, який загалом вони витрачають на слідчі (розшукові) дії¹. Як зазначає В. Ю. Шепітько, допит – це одна з найскладніших слідчих дій, проведення якої вимагає від слідчого високої загальної й професійної культури, глибокого знання психології людини². Тобто професіоналізм і майстерність слідчого під час проведення допиту значною мірою зумовлює якість і результативність проведення всього досудового розслідування³.

З огляду на розповсюдженість і важливість для досудового розслідування такої слідчої (розшукової) дії, як допит питання організації й тактики його проведення під час розслідування злочинів проти довкілля частково було розглянуто в працях М. О. Духна, С. О. Книженко, В. О. Коновалової, Г. А. Матусовського, А. Є. Меркурісова, О. В. Одерія, Ю. М. Туровця. Проте ці автори охопили лише окремі аспекти, які були продиктовані предметом їхнього дослідження. Однак попри загальну розробленість окреслених питань варто зазначити, що тактика проведення допиту в розслідуванні злочинів, передбачених ч. 2 ст. 240 КК України, залишилася поза увагою науковців і потребує розгляду.

Розслідування досліджуваних різновидів злочинів викликає певні труднощі, пов'язані як і з установами обставин діяння загалом, так і з проведенням допиту осіб, які незаконно видобували вугілля та організовували його видобування. Допити проводилися в кожному вивченому нами кримінальному провадженні зазначеної категорії злочинів, оскільки отримувана в такий спосіб інформація є ключовим засобом формування доказової бази.

¹ Див.: Бахін В. П., Весельський В. К. Тактика допиту : навчальний посібник. Київ, 1997. С. 4; Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ, 2005. С. 358.

² Див.: Шепітько В. Ю. Теория криминалистической тактики. Харьков, 2002. С. 218.

³ Див.: Ревенко О. І. Особливості допиту підозрюваного при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз; редкол. : О. Г. Рувін (відповід. ред.) та ін. Київ, 2016. Вип. 61. С. 169.

Під час узагальнення результатів опитування працівників слідчих підрозділів, які здійснюють розслідування злочинів зазначеної категорії, встановлено, що 51 % з них під час допитів користуються методичними рекомендаціями, розробленими в межах методики розслідування злочинів проти довкілля; 35 % – не використовують жодних методичних рекомендацій, діючи «за інтуїцією», що абсолютно неприпустимо, та лише 14 % з опитаних вважають за потрібне при підготовці до допитів ознайомитися з відповідною літературою для отримання знань у галузі геології, маркшейдерської справи, розробки пластів і видобування вугілля тощо. Через зазначені причини має місце неповнота допитів, що негативно позначається на якості розслідування загалом.

Як показує вивчення матеріалів кримінальних проваджень за фактами незаконного видобування вугілля, через відсутність зазначених знань слідчий може зіткнутися з труднощами при вирішенні основних завдань допиту: виявлення елементів складу злочину з огляду на слідову інформацію; встановлення елементів обстановки, способу та мотивів учинення злочину, супутніх обставин; визначення розміру завданої шкоди; встановлення інших осіб, причетних до вчинення злочину, а також способу приховування злочину тощо. Тому вважаємо за доцільне залучати до проведення допиту в розслідуванні злочинів за фактами незаконного видобування вугілля спеціалістів, якими можуть виступати інженерно-технічні працівники вугільних підприємств або науково-дослідних інститутів Міністерства енергетики та вугільної промисловості України. Зазначені спеціалісти вже на стадії підготовки до цієї слідчої (розшукової) дії можуть роз'яснити слідчому незрозумілі технічні терміни, конструктивні особливості вилучених засобів, способи вчинення злочинів, намітити черговість технічних питань, які треба з'ясувати та ступінь їх конкретизації тощо¹.

Під час безпосередньої участі в допиті спеціалісти можуть допомогти слідчому в такому: інтерпретувати

¹ Див.: Ревенко О. І. Особливості допиту підозрюваного при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз; редкол. : О. Г. Рувін (відповід. ред.) та ін. Київ, 2016. Вип. 61. С. 170.

відомості, що повідомляються допитуваним, який оперує в показаннях спеціальними термінами; правильно сформулювати запитання, що мають характер уточнення та конкретизації; звернути увагу на обставини, які умисно або з незнання спотворюють допитувані; обрати точні формулювання, які заносять у протокол слідчої (розшукової) дії; виокремити дані, які можуть стати потрібними для проведення експертиз; запобігти дачі неправдивих показань зі спеціальних питань; об'єктивно й точно зафіксувати показання допитуваного тощо¹.

Серед основних обставин, що підлягають установленню під час допиту осіб у кримінальних провадженнях щодо незаконного видобування вугілля, виділимо відомості:

- про осіб, які організували незаконне видобування вугілля, а також видобували, транспортували, зберігали та збували видобуте вугілля;
- про місце, час і спосіб незаконного видобування вугілля; час і місце його зберігання, транспортування й збуту;
- про знаряддя та засоби, які використовувалися для незаконного видобування й транспортування вугілля, їх кількість, характерні ознаки, місце їх придбання, зберігання, умови та час експлуатації;
- про наслідки вчиненого злочину: небезпека для життя, здоров'я людей чи довкілля; загибель людей, їхнє масове захворювання або інші тяжкі наслідки.

При підготовці до проведення допиту в кримінальному провадженні щодо незаконного видобування вугілля слідчому потрібно враховувати, що цей вид незаконної діяльності вимагає від правопорушників певних знань у галузі геології, маркшейдерської справи, а також навичок у розробці й видобутку корисних копалин. Саме тому особливу увагу треба приділити вивченню таких документів: акта про надання гірничого відводу (для встановлення відхилень від умов, зазначених у цьому документі (наприклад, видобування

¹ Див.: Ревенко О. І. Особливості допиту підозрюваного при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз; редкол. : О. Г. Рувін (відповід. ред.) та ін. Київ, 2016. Вип. 61. С. 170-171.

за межами відведеної ділянки надр або з використанням недозволених для цього родовища методів і засобів видобування вугілля)); акта перевірок у сфері використання та охорони земель і дотримання вимог законодавства про охорону земель; адміністративного протоколу про порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, які надають слідчому інспектори у сфері державного контролю за використанням та охороною земель або громадські інспектори з охорони довкілля.

Підготовка до допиту передбачає також вивчення особи підозрюваного, його ставлення до виконання службових обов'язків, рівень професійної підготовки, пов'язаної з видобуванням вугілля¹. На основі отриманих відомостей планується індивідуальна тактика допиту (визначають найбільш вдале місце та час його проведення, готують потрібні матеріали провадження та речові докази для їх використання під час допиту). У випадку, якщо слідчий визнає за потрібне використання під час допиту спеціальних знань (залежно від особи допитуваного, способу злочину та обставин, які підлягають установленню), залучається спеціаліст. Його сприяння на цьому етапі слідчої (розшукової) дії може полягати:

- у наданні слідчому потрібних відомостей (у формі консультацій) з вузькопрофесійної сфери діяльності (щодо технологій видобування вугілля тощо); ознайомленні з довідковою та спеціальною літературою, зокрема для розширення власних пізнань слідчого в певній галузі;

- у з'ясуванні обставин, установлених на момент проведення допиту (механізму утворення слідів), які підлягають установленню або перевірці;

- в аналізі правових положень, закріплених у чинних нормативно-правових актах (спеціальних інструкціях, правилах);

¹ Див.: Марченко А. Б., Бірюков О. М., Горбаньов І. М. Особливості виявлення та розслідування незаконного видобування вугілля : методичні рекомендації / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ імені Е. О. Дідоренка. Луганськ, 2009. С. 26.

– у формулюванні питань, що потребують спеціальних знань з певної галузі (науки, техніки тощо), які підлягають з'ясуванню, та їх послідовності;

– у прогнозуванні виникнення ситуацій, пов'язаних з протидією розслідуванню, визначенні способів їх вирішення;

– у виробленні лінії поведінки слідчого на всіх етапах допиту; визначенні обсягу інформації, яку доцільно пред'явити при допиті; визначенні тактичних прийомів, послідовності їх використання залежно від ситуації, емоційного типу та стану допитуваного;

– у підготовці та встановленні науково-технічних засобів для фіксації ходу й результатів допиту з урахуванням особливостей приміщення;

– у визначенні стану допитуваного на момент підготовки до допиту (сп'яніння або абстиненції) та можливості брати в ньому участь.

Результати допиту залежать від поінформованості слідчого щодо того чи іншого факту, що встановлюється; від гостроти конфлікту, що виник між слідчим і допитуваною особою та його причин; від умов, у яких проходить спілкування з конфліктуючою особою та обстановки, що складає відповідну атмосферу; уміння слідчого правильно застосовувати тактичні прийоми допиту¹.

З огляду на обізнаність свідків про подію екологічного злочину С. О. Книженко визначила чотири групи свідків: працівники природоохоронних органів; очевидці злочинного забруднення об'єктів природи, незаконного корисливого вилучення природних ресурсів тощо; службові особи, інженерно-технічні працівники, які володіють криміналістично значущою інформацією про причини виходу з ладу очисних споруд чи їх неправильну експлуатацію, організацію звалищ у невстановлених місцях тощо; свідки, які можуть характеризувати підозрюваного (обвинуваченого),

¹ Див.: Кришевич О. В. Застосування тактичних прийомів під час допиту. *Науковий вісник*: зб. наук. пр. 2002. № 3. С. 221–222; Кришевич О. В. Психологічні аспекти розв'язання конфліктів у слідчій діяльності МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2002. 26 с.

спосіб його життя, зв'язки, поведінку на роботі, у побуті¹. Своєю чергою О. В. Одерій зазначає, що серед допитуваних осіб переважну більшість складають свідки, яких залежно від характеру інформації, що повідомляється, умовно можна поділити на такі групи: свідки зовнішнього прояву злочину; свідки дій (з боку конкретних осіб) і процесів (технологічних, експериментальних тощо), які стали причиною екологічної шкоди; працівники природоохоронних органів; особи, яких було залучено до проведення певних слідчих (розшукових) дій як понятих, технічних помічників та іншого допоміжного персоналу; особи, які брали участь у службовому розслідуванні, спеціалісти; свідки, які можуть охарактеризувати особу зловмисника, спосіб його життя, зв'язки, поведінку на роботі, у громадських місцях, удома тощо².

Беручи до уваги напрацювання зазначених учених та результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень (справ), уважаємо, що до осіб, які є потенційними носіями криміналістично значущої інформації про вчинене незаконне видобування вугілля та можуть бути допитані як свідки, слід віднести:

- 1) *працівників природоохоронних органів (інспектори у сфері державного контролю за використанням та охороною земель або громадські інспектори з охорони довкілля, працівники санітарно-епідеміологічної служби та інші);*
- 2) *осіб, які були запрошені до участі в слідчих (розшукових) діях як поняті (переважно під час проведення огляду місця події);*
- 3) *свідків-очевидців незаконного видобування вугілля;*
- 4) *осіб, які можуть характеризувати злочинця, спосіб його життя, зв'язки, поведінку на роботі, у побуті (родичі, знайомі та інші)*³.

¹ Див.: Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. С. 156.

² Див.: Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. С. 361.

³ Див.: Ревенко О. І. Особливості допиту свідків при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності*: збірн. матер. всеукр. наук.-практ. Інтернет конференції (м. Северодонецьк, 23 грудня 2016 р.) ; упоряд. к.ю.н., доц. В. С. Бондар, к.ю.н. М. В. Кривонос. Северодонецьк, 2017. С. 283-285.

Інформація, що міститься в показаннях *працівників природоохоронних органів*, може стати основою для формування програм установлення інших обставин предмета доказування та алгоритмів їх реалізації. До загальних питань, які треба з'ясувати в зазначеній категорії осіб, слід віднести такі: посада й термін перебування на ній працівника; коло його функціональних обов'язків; режим роботи; підстави та періодичність перевірки земельних ділянок; джерела надходження інформації про виявлення незаконного видобування вугілля; інші питання залежно від конкретних обставин. Слідчий може також одержати таку криміналістично значущу інформацію:

- про точні координати копанок для визначення належності земель (природно-заповідному фонду, підприємствам, організаціям, установам або приватним особам);
- про причини та умови, що сприяли незаконному видобуванню вугілля; про обставини вчиненого злочину;
- про осіб, винних або причетних до його вчинення;
- про наявність у правопорушників відповідних документів, які дозволяють видобуток вугілля;
- про наслідки екологічного злочину тощо.

Від *учасників слідчих (розшукових) дій та понятих* слідчий отримує детальні показання щодо обставин затримання правопорушників працівниками поліції та порядку фіксації протиправної діяльності. Головною метою допиту таких свідків є перевірка об'єктивності відомостей з протоколу окремої слідчої (розшукової) дії.

Свідків-очевидців незаконного видобування вугілля потрібно поділити на наведені нижче дві групи.

1. *Свідки-очевидці, які беруть участь у злочинних діях, не усвідомлюючи цього* (машиністи, гірники, транспортувальники, працівники конвертаційних центрів, вугільних складів тощо), дії яких безпосередньо направлені на видобування вугілля з надр, його зберігання й транспортування (до того ж вони не поінформовані про неправомірність своїх дій).

Предмет допиту зазначеної групи свідків-очевидців може містити такі питання:

- від кого стало відомо про місце розташування діючої копанки, хто залучав їх до роботи (організатори, співорганізатори

злочинної групи); чи знайомі вони з особою, яка їх найняла; чи оформлювали які-небудь документи про прийняття їх на роботу; що входило до їхніх обов'язків; режим роботи; кількість найманих робітників та їхні обов'язки; у який спосіб і за допомогою якої техніки, знарядь виробництва, пристосувань видобували вугілля (при підземній розробці пластів вугілля – яка обстановка в підземній частині копанки, яку роботу проводили тощо); кількість незаконно видобутого вугілля; ким і яким чином використовувалися знаряддя праці; кому належать або належали знаряддя праці; чи була спричинена шкода їхньому здоров'ю;

– наявність випадків загибелі людей під час видобування вугілля; чи дотримувалися працівники правил безпеки під час незаконного видобування вугілля; де зберігали незаконно видобуте вугілля; хто і в який спосіб транспортував видобуте вугілля до місця реалізації; хто і яким чином реалізовував (купував) незаконно видобуте вугілля; хто й чим розплачувався за відвантажене вугілля; хто оплачував проведення робіт з незаконного видобування, зберігання й транспортування незаконно видобутого вугілля; чи було відомо особі про те, що її діяльність була незаконною тощо.

2. *Свідки-очевидці, які не мають стосунку до злочину*, або навіть не оцінювали дії певної особи як суспільно небезпечні. Це можуть бути реалізатори; особи, які надавали технічні засоби, обладнання й знаряддя виробництва злочинцям в оренду, а також жителі прилеглих до місця незаконного видобування вугілля населених пунктів, у яких треба з'ясувати: які саме технічні засоби, обладнання й знаряддя для видобування вугілля були орендовані або придбані; ким та за якою ціною вони були придбані або орендовані; ким і яким чином було здійснено збут незаконно видобутого вугілля; чи було відомо особі про те, що її діяльність була незаконною тощо.

Свідки, яким відомі обставини формування й діяльності злочинної групи, що здійснює незаконне видобування вугілля, під час допиту можуть надати такі відомості: про час формування злочинної групи, мету її створення, стійкість, озброєність; організатора та співорганізатора злочинної групи, їхні функції, участь у вчиненні конкретного злочину; часу вступу

до злочинної групи окремих членів, їхня роль у діяльності групи; про осіб, які сприяють злочинній групі у викраденні з державних шахт карт занедбаних виробок; щодо надання в оренду знарядь та засобів учинення злочину, автотранспорту, приміщення для приховування незаконно видобутого вугілля; збуту незаконно видобутого вугілля тощо.

Під час допиту жителів прилеглих до місця незаконного видобування вугілля населених пунктів слідчий з'ясовує: місце, час і спосіб незаконного видобування вугілля; хто організував незаконне видобування вугілля, їхні прикмети; знаряддя та засоби, які використовували злочинці; режим роботи; кількість найманих працівників, їхні прикмети, місце проживання; наслідки вчиненого злочину: небезпека для життя, здоров'я людей чи довкілля; загибель людей, їхнє масове захворювання або інші тяжкі наслідки тощо.

Свідками, які можуть охарактеризувати злочинця, спосіб його життя, зв'язки, поведінку на роботі, у побуті, є батьки, члени родини, друзі, колеги по роботі та інші особи з близького оточення. Під час їхнього допиту слідчий може отримати таку інформацію: про психологічні якості підозрюваного; де, з ким та на яких умовах він проживав; про осіб, з якими він підтримував дружні стосунки, їхні характерні ознаки, вікові характеристики та як часто він з ними спілкувався; чи є хтось із них працівниками вугледобувних шахт або має навички водія легкового або технологічного транспортного засобу; чи має сам підозрюваний навички видобування вугілля або управління легкоковими або технологічними транспортними засобами; чи має у своєму розпорядженні транспортні засоби (легкові й технологічні транспортні засоби), механізми, що пристосовують для видобування вугілля; періоди відсутності підозрюваного вдома; чи приносив після своєї відсутності вдома гроші, якщо так, то коли й скільки; що пояснював з приводу своєї відсутності вдома та отриманих грошей; чи повертався після своєї відсутності в брудному від вугілля одязі; що їм відомо за фактом учинення ним незаконного видобування вугілля або організації копанки; що саме та від кого відомо про затримання підозрюваного працівниками поліції тощо.

Слід мати на увазі, що зазначені особи зазвичай є найменш зацікавленими в результатах розслідування цього різновиду злочинів. Крім того, вони можуть бути співучасниками злочину або особами, залежними від підозрюваного. Саме тому дуже важливою й потрібною є ретельна підготовка до проведення цього виду допиту.

Тактичні прийоми проведення допиту залежать від ситуації, що складається на допиті, та характеру отримуваної інформації. Слід погодитися з В. О. Коноваловою, яка запропонувала тактичні прийоми допиту свідків поділити на такі групи: прийоми актуалізації зображеного свідком; прийоми, що сприяють відтворенню (словесному) відомої свідкові події; прийоми, спрямовані на викриття брехні й установлення мотивів замовчування в показаннях свідка; прийоми, спрямовані на встановлення помилок у свідченнях та їх усунення¹. Уміле застосування зазначених тактичних прийомів допоможе слідчому одержати потрібну інформацію й не продемонструвати обсяг своєї поінформованості.

Найчастіше свідкам пропонується спочатку розповісти все, що їм відомо про злочин. Після вільної розповіді слідчий ставить потрібні запитання.

У разі, якщо свідок дає неправдиві показання, або замовчує деякі обставини вчинення незаконного видобування вугілля, слідчому доцільно застосовувати такі тактичні прийоми, як постановка запитань, що деталізують і контролюють допит по епізодах; оголошення показань інших осіб; пред'явлення речових доказів та висновків експертів тощо.

Запропоновані блоки запитань, які з'ясовуються при допиті тієї чи іншої категорії свідків, мають орієнтовний характер і підлягають індивідуальному корегуванню залежно від ситуації, що склалась.

Обов'язковим учасником кримінального процесу й ключовою фігурою в розслідуванні незаконного видобування вугілля є *підозрюваний*.

Результати узагальнення матеріалів кримінальних проваджень (справ) за фактами незаконного видобування

¹ Див.: Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология : учебное пособие. Харьков, 1999. С. 73.

вугілля свідчать, що як підозрювані допитувалися особи, яких працівники Національної поліції затримали в процесі підготовки до вчинення злочину (3 %), у момент видобування вугілля (65 %), транспортування незаконно видобутого вугілля до місця реалізації або підшукування місця реалізації незаконно видобутого вугілля (32 %).

Практика свідчить, що нерідко на місці події вдається затримати декількох осіб, причетних до вчинення злочину. Першочерговим завданням слідчого в цьому контексті є систематизація доказів щодо кожного підозрюваного, а також вирішення питання про послідовність допитів. Під час проведення допиту питання слідчого повинні бути націлені на отримання від підозрюваного такої інформації:

– *щодо обставин учиненого злочину*: джерела надходження інформації про марку вугілля, його місця залягання; обстановки в підземній частині копанки; наявності охорони копанки; чи вчиняв підозрюваний аналогічний незаконний видобуток вугілля в минулому, якщо так, то з ким, скільки разів, з якого часу та протягом якого періоду; ким та в який спосіб було здійснено незаконне видобування вугілля; чи дотримувалися техніки безпеки під час видобування вугілля тощо;

– *щодо незаконно видобутого вугілля та його місцезнаходження*: товщина вугільних пластів; кількість видобутого вугілля; місця його зберігання до реалізації; кому, коли й де збували вугілля, у яких формах проводився розрахунок за нього; за якою ціною реалізовували незаконно видобуте вугілля, на яку загальну суму; місцезнаходження незаконно видобутого вугілля на момент проведення допиту тощо;

– *щодо співучасників учиненого злочину*: яка загальна кількість осіб здійснювала незаконне видобування вугілля, їхні анкетні дані; у який спосіб було залучено допитуваного (інших осіб) до видобування вугілля; у яких стосунках перебуває допитуваний з іншими членами групи; хто виступив організатором учинення злочину, яка його роль у вчиненні незаконного видобування вугілля; ким було організовано збут вугілля, хто був присутній при цьому; хто і в який спосіб проводив розподіл отриманих грошей між співучасниками тощо;

– *щодо засобів та знарядь, які використовували злочинці при вчиненні злочину*: які технічні засоби та пристосування використовували для видобування вугілля, чи було їх підготовлено заздалегідь; які транспортні засоби використовували злочинці (тип, марка, модель, колір, державний номер, кому вони належать тощо) тощо.

До того ж тактично правильно спочатку вислухати підозрювану особу, зафіксувати її показання в протоколі, а тільки потім ставити потрібні запитання, пред'являти результати експертиз тощо.

Запропонований перелік запитань не є вичерпним, але його можна використовувати як орієнтир, та в разі потреби розширювати чи скорочувати з огляду на слідчу ситуацію, особливості допитуваної особи, наявність інших криміналістично значущих даних у кримінальному провадженні.

Слід ураховувати, що допит на початку розслідування має бути найбільш об'ємним, стосуватися всіх блоків злочинної діяльності, адже повторний допит з аналогічних питань може супроводжуватися відмовою від раніше даних показань. Результати допиту залежать також від поінформованості слідчого щодо того чи іншого факту, що встановлюється; від гостроти конфлікту, що виник між слідчим і допитуваною особою та його причин; від умов, у яких проходить спілкування з конфліктуючою особою та обстановки, що складає відповідну атмосферу, а також уміння слідчого правильно застосовувати тактичні прийоми допиту¹.

Проведений нами аналіз протоколів допитів підозрюваних свідчить про те, що в 35 % випадків учинялася протидія розслідуванню у формі надання неправдивих показань (64 %) та відмови від надання показань (36 %).

Ефективність будь-якого допиту визначається здебільшого тактичними прийомами, якими користується слідчий. Погоджуючись з поглядами Є. П. Іщенка та О. Г. Філіпова, зазначимо, що *тактичний прийом* – це

¹ Див.: Кришевич О. В. Застосування тактичних прийомів під час допиту. *Науковий вісник*: зб. наук. пр. 2002. № 3. С. 221–222; Кришевич О. В. Психологічні аспекти розв'язання конфліктів у слідчій діяльності МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2002. 26 с.

розроблені криміналістикою й апробовані слідчою практикою оптимальні способи встановлення психологічного контакту з допитуваним, нейтралізації його негативного настрою до розслідування й чинення на нього психологічного впливу для отримання повних і достовірних показань¹. Під час допиту затриманого «на гарячому» (наприклад, у момент видобування, транспортування чи реалізації вугілля) перевагами, які має слідчий для одержання правдивих показань, насамперед є чинник раптовості, стресова ситуація, у якій перебуває допитуваний, брак часу в допитуваного для обміркування неправдивих пояснень та обмеженість його уявлень про обсяг інформації, якою володіє слідчий.

Результати опитування співробітників слідчих підрозділів свідчать, що при допиті підозрюваного, який дає неправдиві показання, вони застосовують такі тактичні прийоми: а) переконання щодо потреби повідомлення правдивих відомостей – 45 %; б) пред'явлення речових доказів – 33 %; в) деталізація показань для виявлення суперечностей – 13 %; г) проведення повторних допитів з тих самих обставин – 9 %.

Найбільшу трудність становить процес одержання потрібних даних від особи, яка відмовляється давати показання. Допит указаних осіб ускладнюється ще й тим, що найчастіше їхнє встановлення відбулося через деякий час після вчинення злочину. Як зазначає В. А. Журавель, зволікання з проведенням допиту підозрюваного йде на користь тільки винній особі, надаючи їй можливість адаптуватися, оцінити, які докази є в розпорядженні слідчого, обрати виважену лінію поведінки, що значно ускладнює викриття її причетності до вчиненого кримінального правопорушення². Будучи встановленими, зазначені особи вдаються до різноманітних хитрощів, аби уникнути відповідальності

¹ Див.: Ищенко Е. П., Филиппов А. Г. Криминалистика : учебник. Москва, 2007. С. 528.

² Див.: Журавель В. А. Новый уголовный процессуальный кодекс Украины: взгляд криминалиста. *Криминалист первопечатный*. 2014. № 8. С. 63; Журавель В. А. Слідчі (розшукові) дії як засоби формування доказів за чинним кримінальним процесуальним законодавством. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2013. Вип. 13. С. 29.

за вчинене. У зазначеній ситуації слідчому під час допиту підозрюваного для викриття його вини рекомендується використовувати такі тактичні прийоми: роз'яснення несприятливих наслідків відмови від давання показань; установлення й спростування мотивів відмови від давання показань; демонстрування намірів і можливостей слідства зі збирання, дослідження та використання доказової інформації (розкриття можливостей судових експертиз, пояснення планів слідчого тощо).

Під час проведення допиту *потерпілого* слідчому доцільно застосовувати такі тактичні прийоми, як деталізація показань, уточнення, пред'явлення доказів тощо¹. Питання повинні бути націленими на з'ясування в допитуваної особи таких відомостей: яким чином вона опинилася на місці події, чим там займалася; коли і за яких обставин їй була заподіяна шкода; у чому виявляється шкода (захворювання); де і ким був поставлений діагноз тощо.

Отже, допит є однією з найбільш інформаційно ємних слідчих (розшукових) дій при розслідуванні незаконного видобування вугілля. Вибір тактики допиту в кожному конкретному випадку залежить від зібраних доказів, інформації про допитувану особу та характеру ситуації, яка склалася під час його проведення. Тактично правильна організація проведення допиту свідків, потерпілих, підозрюваних є запорукою одержання важливої для досудового розслідування інформації про обставини щодо подій злочину, з'ясування характеру дій кожного співучасника, та даних, що мають значення для подальшого розслідування зазначеного різновиду злочину.

3.3. Організація і тактика обшуку

Розслідування незаконного видобування вугілля досить часто здійснюється в умовах незначного обсягу інформації,

¹ Див.: Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. С. 158; Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. С. 365.

відсутності (недостатності) слідів та очевидців злочину, активної протидії досудовому розслідуванню тощо. Указане вимагає вдосконалення організаційно-підготовчих і тактичних заходів щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій, зокрема обшуку.

Аналіз та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень (справ) за цією категорією злочинів дає змогу зазначити, що обшук проводився в 75 % випадків, але його результативність досить низька. Узагальнення результатів опитування працівників слідчих підрозділів свідчать, що під час проведення обшуку вони зіткнулися з такими проблемами: протидія з боку обшукуваних осіб (наприклад, коли особа своїми діями намагається перешкодити здійсненню обшуку, не виконує законних вимог працівників поліції, затіває сварку, влаштовує провокації або навпаки, показує свою байдужість чи зневагу до дій працівників поліції, не бажає з ними розмовляти, відповідати на запитання) (21 %); недостатня матеріально-технічна забезпеченість (37 %); відсутність дієвих рекомендацій з проведення вказаної слідчої (розшукової) дії (42 %). Саме тому розробка рекомендацій щодо організації й тактики проведення обшуку за цією категорією кримінальних проваджень набуває важливого значення для підвищення ефективності діяльності з їх розслідування.

У криміналістичній літературі загальним питанням проведення обшуку приділялась увага в працях В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, П. Д. Біленчука, В. А. Журавля, О. О. Закатова, В. О. Коновалової, В. К. Лисиченка, Л. М. Лобойка, Є. Д. Лук'янчикова, А. В. Молдована, В. О. Образцова, О. Я. Переверза, О. Р. Ратінова, М. В. Салтевського, А. Д. Удалової, В. Ю. Шепітька, М. П. Яблокова та інших авторів. Значущість проведених наукових досліджень безсумнівна, оскільки ця слідча (розшукова) дія досить широко застосовується в правоохоронній практиці та є розповсюдженим засобом збирання криміналістично значущої інформації. Безпосередньо розробку теоретичних засад проведення обшуку при розслідуванні злочинів проти довкілля здійснювали С. О. Книженко, В. О. Коновалова, Г. А. Матусовський, А. Є. Меркурісов, О. В. Одерій, Ю. М. Туровець

та деякі інші науковці. Проте особливостям організації й тактики проведенню обшуку при розслідуванні незаконного видобування вугілля належної уваги приділено не було.

Обшук – це слідча (розшукова) дія примусового характеру, яка полягає в цілеспрямованому обстеженні приміщень, будівель і ділянок місцевості, що перебувають у володінні обшукуваного, членів його родини або організації чи установи для виявлення, фіксації та вилучення знарядь злочину, зброї, предметів і цінностей, здобутих злочинним способом, документів та інших об'єктів, що мають значення для кримінального провадження, а також установлення місцезнаходження розшукуваних осіб і їхнє затримання¹.

Метою проведення обшуку є виявлення та фіксація відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукання знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте в результаті його вчинення, а також установлення місцезнаходження розшукуваних осіб (ч. 1 ст. 234 КПК України). З огляду на це зазначимо, що в процесі проведення обшуку при розслідуванні незаконного видобування вугілля мають вирішуватися такі завдання:

- отримання доказів та встановлення причетності обшукуваної особи до конкретного факту незаконного видобування, зберігання або реалізації вугілля;
- установлення (підтвердження) факту входження особи, яка обшукується, до складу певної злочинної групи, конкретизація її ролі в механізмі кримінального правопорушення та ієрархічній структурі такої групи;
- отримання інформації щодо інших членів злочинної групи, їхніх зв'язків, місцезнаходження;
- виявлення незареєстрованих епізодів незаконного видобування вугілля, учинених особою, яка обшукується, або злочинною групою, учасником якої вона є;
- установлення відомостей про місця зберігання та реалізації незаконно видобутого вугілля; транспортних засобів; знарядь, засобів і пристосувань учинення злочину;

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ, 2012. С. 518.

– установлення способу приховування вчинених злочинів та місцезнаходження об'єктів, які мають значення для кримінального провадження¹.

Аналіз та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень (справ) за фактами незаконного видобування вугілля надали можливість дійти висновку, що обшук як окрема слідча (розшукова) дія носить яскраво виражений ситуаційний характер.

Зокрема, у слідчій ситуації, коли *встановлено ознаки вчинення незаконного видобування вугілля та особу (злочинця) затримано на місці події*, обшук може й має бути проведений за місцем проживання особи, у її близьких родичів, знайомих тощо; у приміщеннях, транспортних засобах та на земельних ділянках, які їй належать, для встановлення (підтвердження) факту входження затриманої особи до складу певної злочинної групи, конкретизації її ролі в механізмі кримінального правопорушення; отриманні інформації щодо інших членів злочинної групи; місць зберігання незаконно видобутого вугілля, транспортних засобів, знарядь, засобів і пристосувань учинення злочину; місць реалізації корисних копалин (вугілля). Так, приблизно з 08.12.2009 по 26.11.2011 особа З., діючи умисно, за попередньою змовою з особами Д. і Т., перебуваючи у дворі приватного домоволодіння, організувала незаконне видобування вугілля. Найняті ними працівники в кількості восьми осіб за допомогою відбійного молотка способом відколювання гірничої маси від вугільного пласта здійснювали видобуток кам'яного вугілля, який за допомогою лебідки на базі електродвигуна, і металеві «волокуші» витягували на поверхню з підземної частини копанки. Після чого організатори злочинної групи реалізовували незаконно видобуте вугілля за готівку. Під час проведення обшуку у дворі приватного домоволодіння працівники поліції виявили похилу гірничу виробку, а також вилучили лебідку на базі електродвигуна з металевим тросом, дві волокуші, електричну пилаку, ресивер, обрізну

¹ Див.: Ревенко О. І. Особливості проведення обшуку під час розслідування незаконного видобування вугілля. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2016. № 2. С. 134.

дошку, електричний кабель, графік виходів робочих змін для видобування вугілля на липень-серпень 2011 року, копії планів гірничих робіт, кутову шліфувальну машину (болгарку), зарядний пристрій, три шахтних переговорних селектори, автомобіль марки «КАМАЗ» з гірничою масою в кузові в кількості 1000 кг, а також проби цієї маси в кількості п'яти кг. Обшук було проведено за участю маркшейдера Шахтарської виконавчої дирекції шахт. Під час обстеження гірничої виробки було проведено розрахунки обсягу несанкціонованих гірничих робіт, пройдених по пласту, і кількість видобутого вугілля, яке склало 3215,4 тонни¹.

В інших слідчих ситуаціях, коли встановлено ознаки вчинення незаконного видобування вугілля, особу (злочинця) не затримано, однак про неї є певна інформація або особу (злочинця) не встановлено та не затримано, інформація про потребу в проведенні обшуку отримується за результатами здійснення слідчих (розшукових) дій (огляд, допит, проведення судових експертиз тощо) та оперативно-розшукових заходів. Як свідчить практика, зазначена слідча ситуація найчастіше виникає тоді, коли державні інспектори у сфері державного контролю за використанням та охороною земель або громадські інспектори з охорони довкілля звертаються до органів Національної поліції з актами перевірок у сфері використання та охорони земель і дотримання вимог законодавства про охорону земель, у яких зазначено, що під час планових перевірок вони виявили місця незаконного видобування вугілля, після чого працівники поліції за допомогою слідчих (розшукових) дій, зокрема й обшуку, встановлюють правопорушників.

Результативність обшуку значно залежить від підготовки до його проведення. Тому після прийняття рішення про проведення обшуку слідчий виконує певні підготовчі дії: по-перше, отримує орієнтуючу інформацію про особу (злочинця) та місце проведення обшуку; по-друге, розробляє тактичний план обшуку.

¹ Див.: Кримінальна справа № 244/306/13 // Архів Сніжнянського міського суду Донецької області. 2013 р.

В кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів, до яких відносяться незаконне видобування вугілля, яке вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом або спричинило загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки (ч. 4 ст. 240 КК України), підготовка здійснюється під час проведення слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів й обов'язково в умовах прихованої (негласної) діяльності, що надалі забезпечить елемент раптовості, який відіграє тільки важливу роль при проведенні обшуку. Інколи слідчий вимушений проводити обшук за мінімальної інформації про обшукувану особу, про місце проведення та об'єкти обшуку через відсутність часу на підготовку¹.

Аналіз спеціальної літератури² та матеріалів кримінальних проваджень (справ) за фактами незаконного видобування вугілля свідчать про те, що під час підготовки й проведення обшуку при розслідуванні цього різновиду злочинів слід урахувувати названі нижче процесуальні та криміналістичні особливості.

1. Визначити місцезнаходження приміщення, яке повинно бути обшукане. Найчастіше обшуку підлягають:

- місця придбання знарядь і засобів учинення злочину (45 %) (склади підприємств, які здійснюють легальну розробку надр або будівельні роботи тощо);
- місця виготовлення (переобладнання) засобів, спеціально пристосованих для видобування вугілля в копанках (52 %) (господарські приміщення (гараж, сарай тощо) осіб, причетних до незаконного видобування вугілля; інші приміщення (як житлові, так і виробничі), що були орендовані особами, які здійснюють незаконне видобування вугілля);

¹ Див.: Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломеев, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін. Київ, 2011. С. 284.

² Див.: Криміналістика : підручник / [П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко та ін.] ; за ред. П. Д. Біленчука. Київ, 2001. С. 312; Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. С. 386; Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ, 2005. С. 350; Салтевський М. В. Криміналістика : підручник : у 2-х ч. Харків, 2001. Ч. 2. С. 165; Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. В. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.] ; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 182-183.

– місця зберігання незаконно видобутого вугілля, знарядь і засобів учинення злочину, технологічних транспортних засобів, призначених для видобутку та перевезення вугілля (63 %) (територія домоволодіння осіб, причетних до незаконного видобування вугілля; будівлі та споруди на території в безпосередній близькості від місця вчинення злочину, зокрема біля гірничих виробок; приміщення вугільних складів і конвертаційних центрів; обладнані стоянки автотранспорту підприємств, які здійснюють легальну розробку надр або будівельні роботи).

2. Визначити об'єкти пошуку: вугільна маса; знаряддя та засоби вчинення злочину (компресори, відбійні молотки, електричні пилки, кутові шліфувальні машини (болгарки), генератори, совкові лопати, кисневі балони, кірки, металеві ванни, ломи, вантажні автомобілі, екскаватори, трактори, бульдозери тощо); засоби, спеціально пристосовані для очищення видобування вугільної маси з копанки на поверхню (мотолебідки, волокуші тощо); документи (договори реалізації незаконно видобутого вугілля, надання або придбання знарядь і засобів учинення злочину в оренду, документи, що характеризують діяльність підприємства тощо).

Під час проведення обшуку у вивчених нами кримінальних провадженнях за фактами незаконного видобування вугілля об'єктами тимчасового вилучення було таке майно: знаряддя й засоби вчинення злочину (60 %); вугільна маса (56 %); документи підприємств, установ та організацій (39 %).

3. Зібрати інформацію про осіб, у яких планується проведення обшуку (вік, професія, спеціальні навички; рід занять; склад сім'ї, взаємини в сім'ї; знайомства та зв'язки; наявність у минулому судимостей тощо), що дасть змогу слідчому сформулювати уявлення про цих суб'єктів в аспекті оцінки їхніх професійних та інтелектуальних якостей, які можуть бути використані для приховування об'єктів, що треба відшукати.

4. Висунути пошукові версії щодо можливих місць приховування об'єктів пошуку, які можуть бути обрані залежно від фаху, службового становища особи, яка має у своєму розпорядженні шукані документи, інші речові докази.

5. Визначити дату та час проведення обшуку, його тривалість, а також заходи, спрямовані на забезпечення його оперативності та конфіденційності.

6. Залучити спеціалістів (криміналістів, геологів, гірників, хіміків, працівників Державної екологічної інспекції Міністерства екології та природних ресурсів), які мають достатні знання, уміння, навички для надання дієвої допомоги слідчому в підготовці та проведенні обшуку. До їхніх завдань належить: сприяння слідчому у визначенні переліку потрібних науково-технічних засобів, спеціалістів відповідного профілю та координація їхніх дій; застосування науково-технічних засобів для виявлення об'єктів пошуку; методична допомога в правильному їх виявленні, фіксації, вилученні, пакуванні та транспортуванні; участь в обговоренні результатів обшуку тощо.

Ефективність обшуку багато в чому залежить від відповідного техніко-криміналістичного забезпечення, зміст якого складає:

- підготовка потрібних технічних засобів (пошуку, фіксації й вилучення слідів та об'єктів; вимірювальних пристроїв);
- використання засобів технічного запобігання втрати інформації (використання переносних радіоблокаторів мобільного зв'язку);
- застосування науково-технічних засобів для проведення попередніх досліджень (експрес-методи, засоби перевірки об'єктів);
- використання спеціальних засобів для відпирання металевих шаф, сейфів, схованок;
- підготовка та використання засобів для роботи з комп'ютерною технікою, зокрема спеціальних програм з підбору паролів тощо;
- застосування фотозйомки та відеозапису при виявленні та описі об'єктів, фіксації поведінки осіб, які перебувають у приміщенні, що обшукується, та протидіють проведенню обшуку.

Загальними цілями залучення спеціаліста до проведення обшуку є: 1) застосування науково-технічних засобів для виявлення прихованих предметів; 2) розпізнавання істинного

значення об'єктів; 3) визначення способу приховування об'єктів пошуку; 4) експрес-аналіз виявлених об'єктів; 5) надання допомоги у виявленні предметів і слідів на них з дальшим вилученням, фіксацією, пакуванням і транспортуванням; 6) пошук та відібрання зразків для проведення судових експертиз.

7. Залучити понятих. Під час проведення обшуку житла чи іншого володіння особи обов'язковою є участь не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої (розшукової) дії (ч. 7 ст. 223 КПК України). В. В. Назаров слушно зауважує, що під час проведення обшуку слідчому доцільно максимально обмежити коло його учасників, яким можуть стати відомі обставини особистого життя громадян; під час добору учасників ураховувати їхні особисті якості, особливо це стосується понятих; у присутності учасників слідчої дії не оголошувати зміст документів, листів, що мають інтимний характер, не прослуховувати виявлені аудіоплівки, не проглядати відеозаписи, якщо вони не підлягають вилученню; присікати підвищений інтерес учасників слідчої дії до обставин особистого характеру. Недоцільно запрошувати як понятих сусідів або колег особи, стосовно якої проводиться слідча (розшукова) дія (зокрема обшук, огляд тощо)¹.

8. Провести інструктаж осіб, які залучаються до участі в обшуку, з постановкою конкретних персональних завдань і роз'ясненням їхніх процесуальних прав та обов'язків.

Важливими об'єктами пошуку під час проведення обшуку в кримінальних провадженнях за фактами незаконного видобування вугілля є документи. Тому в усіх випадках проведення обшуку слідчий повинен вилучати щоденники, листи, записні книжки, блокноти, чернетки із записами, записки, фотокартки, особливо групові тощо. Детально вивчаючи ці об'єкти, можна отримати інформацію про: кількість епізодів; суму вартості реалізованого незаконно видобутого вугілля; членів злочинної групи, їхні зв'язки,

¹ Див.: Назаров В. В. Право людини на невтручання в її особисте і сімейне життя та його обмеження у кримінальному провадженні. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 482–483.

місцезнаходження; місця зберігання та реалізації незаконно видобутого вугілля тощо.

Плануючи обшук, потрібно враховувати, що документами неофіційного обліку є записи в зошитах, на аркушах паперу, у записних книжках, настільних календарях.

Головне при роботі з неофіційними документами – визначити їх належність і допустимість. Для цього слідчий оглядає їх, пред'являє для впізнання під час допитів, консультується з фахівцями, призначає експертизи. Труднощі полягають у тому, що неофіційні документи не мають реквізитів, ніде не реєструються, не підписуються особами, які їх склали. Це дає змогу підозрюваним стверджувати, що знайдені чорнові записи не відображають реальної фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання. Подібні твердження спростовуються через зіставлення відомостей, що містяться в цих документах, із записами інших осіб, з даними, які зафіксовані в офіційних документах, а також через призначення почеркознавчих експертиз.

Зазначимо, що обшук доцільно проводити й у співучасників і пособників учинення злочину, а саме в осіб, які передали організаторам викрадені з державних шахт карти занедбаних виробок; надали транспортні засоби, приміщення (майданчики) для приховування незаконно видобутого вугілля, знарядь і засобів учинення злочину; придбали незаконно видобуте вугілля. Зазвичай у цих осіб залишаються та зберігаються документи про оренду транспортного засобу, приміщень (майданчиків) для зберігання вугілля, знарядь і засобів учинення злочину та реалізацію незаконно видобутого вугілля, які навіть можуть мати ознаки підробки. Саме тому під час проведення обшуку вилученню підлягають: документи, що характеризують діяльність підприємства; свідоцтво про державну реєстрацію підприємства; бухгалтерські документи, у яких відображено період видобування корисних копалин та їх дальший рух; табелі обліку використаного робочого часу, шляхові листи, акти списання пально-мастильних матеріалів; документи, що підтверджують рівень освіти й кваліфікації фахівців; відомості про наявність та стан технічного обладнання; документи (дозволи)

на проведення робіт підвищеної небезпеки; документи, що підтверджують право власності суб'єкта господарювання або право користування будівлями (приміщеннями), потрібними для провадження господарської діяльності; чорнові записи про кількість видобутого вугілля та оплату праці тощо.

Одним із завдань такого обшуку також є виявлення різних бланків, етикеток, ярликів, кліше печаток, штампів, використовуваних для виготовлення фіктивних документів. Характерним для обшуку цієї категорії проваджень є те, що в низці випадків утрачається ефект раптовості, оскільки цьому передували перевірочні дії щодо витребування документів, відібрання пояснень. Як показує практика, обшук проводять на робочому місці підозрюваного; за місцем його проживання; у підсобних приміщеннях і транспортних засобах, які йому належать. Позитивні результати у виявленні слідів злочину дає також особистий обшук. Правовими підставами для проведення особистого обшуку під час обшуку житла чи іншого володіння, якщо там перебуває особа (ч. 5 ст. 236 КПК України), є рішення слідчого чи прокурора.

Наведений перелік речей і документів, що підлягають вилученню, не є вичерпним. Залежно від слідчої ситуації потрібно вилучати й інші документи та речові докази, які мають значення для розслідування злочинів за фактами незаконного видобування вугілля.

При проведенні цієї слідчої (розшукової) дії зазвичай треба дотримуватися загальних тактичних вимог, розроблених криміналістикою: раптовість обшуку; планомірність і послідовність його проведення; використання науково-технічних засобів.

Особи, причетні до незаконного видобування вугілля та подальшої його легалізації, як звичайно, здійснюють відповідні заходи щодо приховування слідів злочину, що суттєво знижує ефективність цієї слідчої (розшукової) дії. У таких випадках фактор раптовості зводиться до мінімуму, а тому результати проведення такого обшуку не завжди є позитивними. Звідси важливим є елемент своєчасності, оскільки від цього залежить повнота доказів, які потрібно зібрати.

У зазначеній категорії злочинів обшуки проводять у місцях розташування суб'єкта підприємницької діяльності, місцях проживання службових і матеріально відповідальних осіб, а також інших осіб, які пов'язані з діяльністю суб'єкта, що перевіряється. Уважаємо, що більш перспективними є обшуки помешкань керівників підприємств, бухгалтерських працівників, а також їхніх дач, гаражів, автомобілів, допоміжних приміщень.

У криміналістичній літературі запропоновано системи тактичних прийомів¹, які за умови творчого застосування можуть відіграти позитивну роль у різних ситуаціях проведення обшуку при розслідуванні незаконного видобування вугілля.

Найчастіше при розслідуванні злочинів цього різновиду має місце ситуація, коли обшукувана особа відмовляється від добровільної видачі об'єктів пошуку. При цьому доцільно застосовувати такі системи тактичних прийомів: 1) використання навіювання у формі наказу; 2) роз'яснення неправильності зайнятої обшукуваним позиції; 3) роз'яснення щодо потреби надання допомоги органам поліції при розслідуванні злочину.

У випадку відмови обшукуваного від спілкування доцільно застосувати систему тактичних прийомів, яка включає: 1) роз'яснення мети й потреби обшуку; 2) постановку нейтральних запитань; 3) залучення обшукуваного до діяльності слідчого; 4) словесну розвідку. Для отримання пошукової інформації від обшукуваного застосовується система таких тактичних прийомів: 1) постановка уточнювальних запитань про особливості обстежуваного приміщення; щодо розташування й призначення певних предметів; 2) зіставлення інформації відповідей обшукуваного з реальною обстановкою місця обшуку; 3) демонстрація окремих об'єктів пошуку; 4) постановка контрольних запитань.

¹ Див.: Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. С. 386; Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. В. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.] ; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 182-183.

На пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування, спрямована система тактичних прийомів, яка включає: 1) аналіз обстановки місця обшуку для визначення місць природного зберігання предмета пошуку; 2) аналіз об'єктів, виявлених у місцях їх природного зберігання; 3) зіставлення виявленого об'єкта з ознаками того, що шукають. Система тактичних прийомів, спрямована на пошук видозмінених або знищених об'єктів, містить такі прийоми: 1) аналіз можливостей видозмінення (знищення) предмета пошуку; 2) зіставлення окремих ділянок приміщення чи інших об'єктів; 3) аналіз виявлених слідів, предметів та їх ознак. Система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках та інших недоступних місцях, може містити такі прийоми: 1) аналіз ознак предмета пошуку; 2) зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку; 3) орієнтацію на професійні (чи інші) навички обшукуваного під час визначення місця приховування; 4) аналіз окремих ділянок приміщення, меблів, інших об'єктів для встановлення демаскуючих ознак; 5) зіставлення однакових предметів між собою¹.

Усі перелічені тактичні прийоми мають застосовуватися комплексно, залежно від слідчої ситуації, що склалася на певному етапі досудового розслідування².

За рішенням слідчого чи прокурора може бути проведено обшук осіб, які перебувають в житлі чи іншому володінні, якщо є достатні підстави вважати, що вони переходять при собі предмети або документи, які мають значення для кримінального провадження (ч. 5 ст. 236 КПК України). Слідчий, прокурор, інша уповноважена службова особа під час обшуку або негайно після його здійснення зобов'язана скласти відповідний протокол (ч. 3 ст. 168 КПК

¹ Див.: Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. Б. Гавриш, В. Г. Грузков, Г. А. Матусовский и др.]; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. С. 242-261.

² Див.: Ревенко О. І. Тактичні прийоми проведення обшуку при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Проблеми доказування: теорія і практика* : матер. наук.-практ. конференц. (м. Северодонецьк, 29 жовтня 2016 р.); упоряд. к.ю.н., с.н.с. О. В. Бочковий, к.ю.н. М. О. Яковенко. Северодонецьк, 2017. С. 164.

України) та забезпечити зберігання вилучених об'єктів (документи зберігаються в матеріалах кримінального провадження, а інше майно – у спеціально пристосованих приміщеннях). До протоколу зазначеної слідчої (розшукової) дії додатково можуть приєднуватись: 1) спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів; 2) письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії; 3) аудіо-, відеозапис процесуальної дії; 4) фототаблиці, зліпки, носії комп'ютерної інформації та інші матеріали, що пояснюють зміст протоколу; 4) плани та схеми приміщень, які обшуковують.

Для попередження заперечення результатів будь-якої слідчої (розшукової) дії або оперативного заходу Б. В. Школьний рекомендує якнайдетальніше фіксувати як процес здійснення обшуку, так і його результати. Для цього використовується фото- та відеозйомка, що фіксує такий «ланцюг»: обстановка до обшуку – місце виявлення об'єкта (схованки) – пояснення особи, у якої проводиться обшук, про походження предмета – пред'явлення схованки та самого предмета понятим – упакування предмета (з фіксацією підписами й печаткою) – обстановка після обшуку. Розрив у цьому ланцюжку – підстава для сумнівів захисника, прокурора або судді в законності дій слідчого та належності речі конкретній особі¹.

Отже, успішне проведення обшуку при розслідуванні незаконного видобування вугілля можливе лише за умови ретельної підготовки до проведення цієї слідчої (розшукової) дії та застосування комплексів тактичних прийомів у найбільш доцільній їх послідовності залежно від конкретної слідчої ситуації.

¹ Див.: Школьний В. Б. Тактика викриття організатора злочинного угруповання: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. С. 128

3.4. Використання можливостей судових експертиз

Призначення та проведення судових експертиз у кримінальному судочинстві досить повно регламентується нормативно-правовими актами¹, у яких, серед іншого, наведено перелік основних видів експертиз, що проводяться в експертних установах, та орієнтовний перелік вирішуваних ними питань. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів для надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду.

Проблеми призначення та проведення судової експертизи в кримінальному судочинстві досліджували такі вчені, як Т. В. Авер'янова, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, О. О. Ейсман, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, Н. І. Клименко, В. В. Коваленко, В. Я. Коалдін, В. О. Коновалова, В. К. Лисиченко, О. Р. Росинська, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, В. Ю. Шепітько та інші. До того ж лише деякі автори (Л. Г. Бордюгов, М. О. Духно, С. О. Книженко, В. О. Коновалова, Ю. Г. Корухов, Г. А. Матусовський, А. Є. Меркурісов, О. В. Одерій) приділяли увагу використанню спеціальних знань при розслідуванні злочинів проти довкілля, проте детального розгляду проблеми призначення судових експертиз при розслідуванні незаконного видобування вугілля в працях зазначених науковців не отримали.

Результати опитування працівників слідчих підрозділів свідчать, що під час розслідування досліджуваних злочинів

¹ Див.: Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>; Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України 08.10.1998. № 53/5 із змінами, унесеними згідно з Наказом Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/conv/page>; Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>; Про судову експертизу : закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12/conv>

призначають лише геологічну експертизу (100 %), трасологічну (слідів взуття, транспортних засобів, знарядь злочину та інструментів) (35 %) й техніко-криміналістичну експертизу документів (28 %)¹.

З огляду на механізм цього різновиду злочинів і типової слідової картини місця події вважаємо, що наведений перелік судових експертиз є занадто вузьким, й таким, що не забезпечує отримання доказового матеріалу в обсязі, достатньому для прийняття слідчим, прокурором обґрунтованого рішення в кримінальному провадженні. Крім того, збирання доказів при розслідуванні незаконного видобування вугілля неможливе без використання знань у галузі екології, оскільки лише за допомогою судової екологічної експертизи можна встановити обсяг негативних наслідків учиненого злочину для довкілля, а також виявити можливі причини, що заподіяли такі наслідки².

Складність і значна кількість правил здійснення екологобезпечної діяльності, обов'язковість дослідження причинного зв'язку між допущеним порушенням правил та наслідками, що настали, розмаїття об'єктів, які досліджуються, та інші чинники зумовили неможливість успішного досудового розслідування злочинів проти довкілля без використання спеціальних знань спеціалістів³. Отже, М. О. Духно та Ю. Г. Корухов розподілили експертизи, які призначають при розслідуванні екологічних злочинів, на чотири групи: експертизи, що встановлюють характер і розмір спричиненої шкоди; експертизи, що встановлюють причини злочину; експертизи, що встановлюють окремі обставини злочину – час, місце; експертизи «традиційного плану» (трасологічні,

¹ Див.: Ревенко О. І. Використання можливостей судово-екологічної експертизи при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Северодонецьк, 2017. Випуск № 4 (80). С. 263.

² Див.: там само. С. 263.

³ Див.: Книженко С. О. Участь спеціаліста при розслідуванні екологічних злочинів. *Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 - 15 берез. 2003 р.). Харків, 2003. С. 96–98.

почеркознавчі тощо)¹. Проте зазначена класифікація не є досконалою та вичерпною, оскільки та сама експертиза може бути віднесена одночасно до кількох груп. На нашу думку, слушною є пропозиція С. О. Книженко, яка визначила такі групи експертиз: 1) екологічна експертиза та експертизи екологічної спрямованості; 2) технічні експертизи; 3) криміналістичні експертизи; 4) інші².

Проведений нами аналіз матеріалів кримінальних проваджень (справ) за фактами незаконного видобування вугілля свідчить, що в 65 % випадків слідчі при розслідуванні зазначених злочинів використовують довідки спеціалістів (державних гірничотехнічних інспекцій, вуглехімічних лабораторій) для встановлення ознак незаконно видобутої гірської породи і лише в 35 % випадків – висновки експертів. Опитуванням слідчих встановлено, що основною проблемою використання зазначених довідок є відсутність потрібних фахівців в експертних установах (на це вказало 35 % респондентів), 25 % – зазначили про більш швидке отримання довідки спеціаліста ніж висновку експерта, а 40 % – загалом не володіють інформацією про те, у яких експертних установах можливе проведення всіх потрібних експертиз при розслідуванні незаконного видобування вугілля³.

Як відомо, у криміналістичній і процесуальній літературі виокремлюють процесуальну й не процесуальну форми використання спеціальних знань, в основі поділу яких має бути такий критерій, як доказове значення результату використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні

¹ Див.: Духно Н. А., Корухов Ю. Г. Расследование экологических преступлений : лекция. Москва, 2001. С. 17.

² Див.: Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. С. 138-139.

³ Див.: Ревенко О. І. Використання можливостей судово-екологічної експертизи при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Северодонецьк, 2017. Випуск № 4 (80). С. 268.

та судовому розгляді матеріалів кримінальних проваджень¹. Тобто процесуальним законодавством України передбачена консультативна діяльність спеціаліста, проте лише висновок експерта є процесуальним джерелом доказів (ч. 2 ст. 84 КПК України) та має однакове процесуальне значення з іншими джерелами доказів у кримінальному провадженні.

Перелік судових експертиз, які призначають під час розслідування незаконного видобування вугілля, залежить від обставин конкретного кримінального провадження. Тому з метою уникнення помилок при їх призначенні доцільно звертатися за консультацією до відповідних спеціалістів, а також використовувати сучасну довідкову літературу².

У межах теми дослідження вважаємо за доцільне більш детально охарактеризувати судові експертизи, які вкрай рідко призначають при розслідуванні незаконного видобування вугілля, проте які є потрібними для встановлення важливих для кримінального провадження обставин³.

Екологічна експертиза призначається не лише для встановлення меж антропогенного впливу (забруднення території, виснаження поверхневих чи підземних водоймищ, шкода тваринному та рослинному світу), але і його специфічних обставин, наслідків тощо. Як уже зазначалось, правоохоронні органи під час досудового розслідування незаконного видобування вугілля зазвичай реагують на шкоду, заподіяну життю та здоров'ю необізнаних сторонніх осіб, які травмуються випадково, потрапляючи до розроблюваних виробок, а також на небезпечні умови праці осіб, які

¹ Див.: Гора І. В. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 211.

² Див.: Експертизи у судочинстві України : науково-практичний посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ, 2015. 504 с.; Зубова Н. О. Зразки для експертного дослідження: порядок отримання та основні вимоги. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого; ред. кол. : М. А. Цимбал, В. Ю. Шепітько, А. М. Головченко та ін. Харків, 2013. № 13. С. 259–265.

³ Див.: Ревенко О. І. Використання можливостей судових експертиз при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Актуальні завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Львів, 21-22 жовтня 2016 р. Львів, 2016. С. 118–120.

в них працюють. Проте при цьому недостатня увага приділяється екологічній шкоді, що завдається внаслідок незаконного видобування вугілля. З огляду на масштаби таких розробок, шкода, завдана довкіллю в результаті подібних дій, є значною й потребує точного визначення.

Як правильно зазначив В. О. Навроцький, «кваліфікація злочинів – це результат кримінально-правової оцінки діяння органами дізнання, попереднього розслідування (досудового слідства), прокуратури й суду, унаслідок чого констатовано, що скоєне є злочином, визначено норму кримінального закону, яка передбачає відповідальність за скоєне, і встановлено відповідність між юридично значимими ознаками посягання й ознаками злочину, передбаченого законом, та процесуально закріплено висновок щодо наявності такої відповідності»¹. Оскільки незаконне видобування корисних копалин (вугілля) законодавець відніс до злочинів проти довкілля, для його правильної кваліфікації слід урахувати, що його основним об'єктом є встановлений законодавством порядок раціонального й комплексного використання надр і корисних копалин загальнодержавного значення, а вже додатковими – життя й здоров'я особи².

Під час розслідування незаконного видобування корисних копалин (вугілля), серед іншого, установленню підлягають такі обставини: які екологічні правила були порушені; хто винен у їх порушенні; до яких наслідків призвело порушення правил; який об'єкт пошкоджено; яка матеріальна шкода завдана незаконним видобуванням корисних копалин або іншим проявом порушення екологічних правил тощо³. Установлення таких обставин неможливе без використання спеціальних знань у галузі екології, що здебільшого

¹ Див.: Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина. Київ, 2000. С. 33.

² Див.: Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Київ, 2013. С. 720; Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ, 2004. С. 286.

³ Див.: Нарожна О. В. Проблемні питання використання спеціальних знань під час розслідування незаконного видобування корисних копалин. *Правова держава*. 2016. № 22. С. 129.

відсутні в осіб, які здійснюють досудове розслідування досліджуваних злочинів.

Отже, судово-екологічна експертиза – це одна з найважливіших процесуальних форм застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях щодо розслідування незаконного видобування вугілля. Як слушно зазначав Л. Г. Бордюгов, судово-екологічна експертиза – це процесуальна дія, сутність якої полягає в спеціальному дослідженні, спрямованому на встановлення пов'язаних з порушенням екологічного законодавства обставин і фактів про екологічну подію, що призвела до загибелі людей, заподіяння шкоди їхньому здоров'ю, великих матеріальних збитків, а також до інших тяжких наслідків, і яке проведене в передбаченому процесуальним законом порядку обізнаними в галузі екології та певних прикладних науках особами за дорученням органу, що проводить розслідування, чи суду з метою встановлення фактичних даних, які у формі висновку судового експерта можуть стати доказом для встановлення істини в кримінальному провадженні¹.

Значення судово-екологічної експертизи при розслідуванні досліджуваного різновиду злочину полягає в такому:

- висновок судово-екологічної експертизи є джерелом доказової інформації;
- за допомогою судово-екологічної експертизи з'ясовують походження й причинні зв'язки окремих факторів, ознак, механізмів їх утворення;
- судово-екологічна експертиза дає змогу визначити час настання й перебігу окремих явищ;
- судово-екологічна експертиза дає змогу встановити факти, що мають юридичне значення;
- судово-екологічна експертиза допомагає дати правильну юридичну оцінку факту, явищу².

¹ Див.: Бордюгов Л. Г. Судово-екологічна експертиза – основна форма використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти довкілля. *Криміналістичний вісник*. 2008. № 2 (10). С. 71.

² Див.: Бордюгов Л. Г. Судово-екологічна експертиза – основна форма використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти довкілля. *Криміналістичний вісник*. 2008. № 2 (10). С. 70-71.

Судово-екологічна експертиза носить комплексний характер. Її проводять екологи, хіміки, фізики, біологи, агротехніки, судові медики та інші фахівці. У процесі такої експертизи розв'язуються питання, пов'язані з наслідками забруднення об'єктів навколишнього середовища, з виявленням механізму забруднення, установленням порушення правил охорони навколишнього середовища, вивченням можливостей попередження негативного антропогенного впливу на довкілля тощо. Відтак, з огляду на комплексний характер зазначеної експертизи спеціаліст може надати сторонам кримінального провадження допомогу в правильному формулюванні питань, що будуть поставлені експертові. Безумовно, право пропонувати такі питання й остаточно формулювати їх належить стороні, яка призначає експертизу (сторона обвинувачення або сторона захисту). Проте лише спеціаліст може спланувати майбутнє дослідження з тією деталізацією й послідовністю, знання яких потрібне для підготовки переліку питань, які не потребують надалі зміни їх порядку та змісту¹.

До предмета судово-екологічної експертизи належить сукупність фактичних даних щодо обставин порушення вимог правил екологічної безпеки, яке призвело чи могло призвести до негативного антропогенного впливу, локальних екологічних порушень, заподіяння шкоди здоров'ю чи загибелі людей, забруднення повітря, акваторії водоймищ, ґрунту, значних матеріальних збитків або інших тяжких наслідків, пов'язаних з діями учасників події, технічним станом агрегатів і механізмів, знарядь і засобів видобування й транспортування вугілля, а також причини та умови, які сприяли виникненню й розвитку надзвичайної екологічної ситуації.

Особливістю об'єктів судово-екологічної експертизи є те, що такими об'єктами зазвичай є конкретне об'єднання великої кількості різноманітних компонентів, які

¹ Див.: Гора І. В. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 212.

взаємодіють між собою й навколишнім середовищем¹. Тобто об'єктом дослідження судово-екологічної експертизи є будь-які фактичні дані (матеріальні або матеріалізовані носії інформації), що містяться в матеріалах кримінального провадження, і залучені до нього, якщо вони надані експертів екологу органом, що призначив експертизу, і можуть мати значення для одержання висновку з поставлених питань. Об'єктами судово-екологічної експертизи також можуть виступати події, процеси й інші нематеріальні явища, вивчення яких здійснюється через дослідження локальної ділянки, де відбулося екологічне правопорушення, методами судово-екологічної експертизи². Отже, при розслідуванні незаконного видобування вугілля об'єктами судово-екологічної експертизи виступають: добута гірнична маса; засоби вчинення злочину (легкові й технологічні транспортні засоби; механізми, що пристосовують для видобування вугілля; знаряддя виробництва тощо); матеріальні об'єкти обстановки місця події (земельна ділянка з ознаками негативного антропогенного впливу, забруднені водні простори та повітряний простір тощо); інші антропогенні сліди впливу на місце події; інші матеріали кримінального провадження (зокрема висновки первинних судових експертиз у разі проведення додаткової або повторної експертизи чи експертиз інших видів) та матеріали, отримані під час оперативно-розшукової діяльності (фотодокументи, кінодокументи, відеофонограми) тощо.

Обставини вчинення цього різновиду злочину можуть відображатися в офіційних документах, які також потрібно досліджувати під час проведення судово-екологічної експертизи. До них слід віднести документи органів державного екологічного контролю та інших органів, що здійснюють функції контролю й нагляду в галузі охорони

¹ Див.: Експертизи у судочинстві України : науково-практичний посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ, 2015. С. 426.

² Див.: Бордогов Л. Г. Проблеми визначення об'єкта судово-екологічної експертизи. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 2 (15). С. 133.

навколишнього середовища і природокористування (акти обстежень, приписи, висновки експертів, документи про вжиті заходи з усунення виявлених недоліків тощо) та документи екологічного нормування й стандартизації (нормативи використання чи вилучення природних ресурсів, ліміти природокористування; нормативи санітарних і захисних зон, заповідників, національних парків тощо; екологічні стандарти, установлені державними стандартами стосовно техніки, речовин чи іншої продукції, яка використовувалася під час незаконної розробки родовищ вугільних пластів та могла спричинити шкідливий вплив на довкілля)¹.

Експертиза матеріалів і речовин проводиться для визначення виду речовин за класифікаціями, що існують у науці, техніці та на виробництві (за хімічним складом, фізичними властивостями, призначенням тощо); установлення спільної родової (групової) належності та певного джерела походження таких матеріалів і речовин. На дослідження надсилаються зразки незаконно видобутих корисних копалин, вилучених під час огляду місці події, обшуку.

До основних питань, що вирішують експертизою матеріалів і речовин належать:

– чи є вилучена речовина корисними копалинами загальнодержавного значення?

– якщо так, то які її якісні характеристики та вага?

Ґрунтознавча експертиза призначається у разі потреби дослідження об'єктів ґрунтового походження. Основними завданнями такої експертизи є:

– виявлення на предметах-носіях мікронашарувань (часток) ґрунтового походження, визначення їх природи, а також установлення спільної родової (групової) належності з наданими зразками;

– установлення походження ґрунту на предметах-носіях з певної ділянки місцевості (іншого місця події);

¹ Див.: Ревенко О. І. Використання можливостей судово-екологічної експертизи при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Северодонецьк, 2017. Випуск № 4 (80). С. 266.

– устанавлення механізму утворення ґрунтових нашарувань.

Об'єктами судово-ґрунтознавчої експертизи є: ґрунтові нашарування на предметах-носіях; предмети із забрудненнями, схожими на ґрунт (одяг, взуття, транспортні засоби та їх частини, знаряддя та інструменти тощо); порівняльні й контрольні зразки ґрунту з ділянки місцевості або сукупності ділянок місцевості (при пересуванні людини, транспортного засобу, тварини через низку ділянок у зв'язку з подією злочину).

Найчастіше на вирішення судово-ґрунтознавчої експертизи виносять такі запитання:

– чи є на предметах, наданих для дослідження (одязі, взутті, знаряддях злочину тощо), нашарування ґрунту (чи інших речовин ґрунтово-мінерального походження)?

– чи мають спільну родову (групову) належність нашарування ґрунту (чи інших речовин ґрунтово-мінерального походження) на представлених об'єктах-носіях і зразки (осип) ґрунту, вилучені з місця події (або ж зразки речовин ґрунтово-мінерального походження – нашарування з підлоги вугільних складів, стоянок автотранспорту, орендованих приміщень підприємств тощо)?

– чи походять ґрунтові (чи ґрунтово-мінеральні) нашарування на об'єктах-носіях з місця події (локальна ділянка місцевості, нашарування на підлозі певного приміщення тощо)?

– якою є характеристика місцевості, з якої походять нашарування ґрунтово-мінерального походження?

– який механізм утворення ґрунтових нашарувань на одязі потерпілого?

– чи утворилися вказані нашарування внаслідок контактної взаємодії з іншими предметами, забрудненими ґрунтово-мінеральними нашаруваннями (комплектom одягу, взуттям, автомобілем тощо)?

Експертиза моніторингу земель та порушення структури ґрунту проводиться для встановлення змін цільового призначення земель, на яких здійснювалося незаконне видобування вугілля; причин збитків, які були заподіяні такою

незаконною діяльністю тощо. На вирішення експертам ставляться такі запитання:

- до якого призначення належать землі, на яких розташоване підприємство, що здійснює видобування корисних копалин?
- чи змінилося цільове призначення землі?
- на який термін через використання не за призначенням земельної ділянки знизилася родючість ґрунтів навіть після проведення рекультивації земель?
- які саме відбулися зміни ґрунтів?
- яка категорія пошкоджених ґрунтів?

Маркшейдерська експертиза проводиться для підтвердження кількості видобутих корисних копалин (вугілля), а також кількості знятого родючого шару ґрунту, розкритих та пухких порід.

Маркшейдерія – це галузь гірничої науки й техніки, предметом якої є вивчення на основі натуральних вимірювань і дальших геометричних побудов структури родовища, форми й розмірів тіла корисної копалини в надрах, розміщення в них корисних (для технології переробки) компонентів, властивостей уміщуючих порід, просторового розташування виробок, процесів деформації порід і земної поверхні через гірничі роботи, а також віддзеркалення динаміки виробничого процесу гірничого підприємства. Маркшейдерія – комплексна наука, яка тісно пов'язана з багатьма науковими дисциплінами, а також технологією розробки родовищ¹.

Маркшейдерська експертиза проводиться для встановлення способу незаконного видобування вугілля та обладнання, за допомогою якого було вчинено злочин; встановлення опосередкованого геологічного розрізу родовища та аналізу об'єму видобутих корисних копалин (втрати у відсотковому та кількісному плані, кількість знятого рослинного ґрунту) тощо.

Судово-медичну експертизу призначають у випадках, коли вчинення злочину призвело до загибелі людей, їхнього

¹ Див.: Бизов В. Ф., Федоренко П. Й. Маркшейдерська справа : підручник. Кривий Ріг, 2000. С. 8-10.

масового захворювання або інших тяжких наслідків. На дослідження експертам ставляться такі саме запитання, як при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи (коли настала смерть потерпілого і якою є її причина). Також на вирішення цієї експерти можуть ставитися запитання щодо захворювання людей, які проживають поблизу ділянок, де незаконно видобувають вугілля.

За допомогою *техніко-криміналістичної експертизи документів* можливе встановлення виду устаткування для виготовлення бланків супровідних документів на перевезення незаконно видобутого вугілля, відбитків печаток і штампів на них та їх ототожнення з пристроями для друку, кліше печаток та штампів, вилучених у затриманих осіб.

Почеркознавча експертиза надає можливість ідентифікації осіб, причетних до вчинення злочину, за рукописними текстами та підписами на бланках супровідних документів, за якими транспортується й реалізується незаконно видобуте вугілля. Орієнтовний перелік запитань, що вирішуються зазначеними експертизами:

- яким способом виготовлено документ?
- чи зазнавав змін первісний зміст документа?
- чи виконано тексти різних документів або різні частини одного документа однією особою?
- чи виконаний підпис від імені певної особи цією особою або іншою особою?

Трасологічна експертиза слідів взуття, слідів транспортних засобів надає можливість установити кількість співучасників злочину, марки транспортних засобів, які вони використовували, а при кваліфікованому вилученні цих слідів та виготовленні зілпків ідентифікувати за ними взуття, вилучене в затриманих осіб, та використовуваний ними автотранспорт; *експертиза слідів знарядь злочину та інструментів* надає можливість ототожнення слідів виявлених у гірничих виробках і знарядь видобування вугілля (компресорів, відбійних молотків, електричних пилок, кутових шліфувальних машин (болгарок), генераторів, совкових лопат, кирок, ломів, екскаваторів, тракторів, бульдозерів тощо).

Проведення *дактилоскопічної експертизи* при розслідуванні злочинів за фактами незаконного видобування вугілля

надає можливість ідентифікувати затриманих осіб за слідами рук на знаряддях та засобах злочину.

Зазначимо, що перевірка й оцінка висновку експерта є потрібною й обов'язковою функцією уповноважених осіб зі встановлення належності до кримінального провадження даних, які містяться у висновку, їх допустимості й достовірності. До того ж чинний КПК України розширює коло суб'єктів, які оцінюють висновок, залучаючи до нього всіх, хто ініціював призначення експертизи, тобто не тільки представників сторони обвинувачення, а й сторони захисту. Здебільшого перевірка й оцінка висновку експерта охоплює такі види аналізу: на предмет дотримання процесуального порядку призначення та проведення судової експертизи; компетентності експерта (чи не вийшов той за межі своїх повноважень); достатності поданих експертів об'єктів дослідження, повноти відповідей на поставлені запитання; відповідності висновків іншим фактичним даним; ступеня узгодженості між дослідницькою частиною та підсумковим висновком експерта; обґрунтованості експертного висновку та його узгодженості з іншими матеріалами кримінального провадження; відповідності висновку експерта поставленим запитанням; повноти та наукової обґрунтованості висновку експерта; належності до кримінального провадження, допустимості й достовірності висновку як доказу¹.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що призначення судових експертиз та використання їх висновків у кримінальних провадженнях щодо незаконного видобування вугілля є потрібною умовою правильної правової кваліфікації дій осіб, причетних до вчинення злочину, забезпечення об'єктивності та повноти досудового розслідування. При підготовці матеріалів і призначенні таких експертиз доцільно звертатися за допомогою до відповідного спеціаліста, а також користуватися спеціальною довідковою літературою.

¹ Див.: Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. С. 430-431.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аленин Ю. П., Тищенко В. В., Аркуша Л. И. Расследование тяжких преступлений : научно-практическое пособие. Харьков, 2006. 256 с.
2. Аленин Ю. П. Початок досудового розслідування за КПК України 2012 року. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С.198 – 203.
3. Аленин Ю. П. Шляхи удосконалення початку досудового розслідування. *Шляхи удосконалення кримінального процесуального законодавства : матер. регіонального круглого столу (19 квітня 2013 р.) / відп. за випуск д.ю.н., проф. Ю. П. Аленин : Нац. ун-т «Одеська юридична академія».* Одеса, 2013. С. 6 – 10.
4. Аршаница Н. М., Кузьмин С. В. Расследование преступных загрязнений атмосферного воздуха и водных объектов : учебное пособие. Санкт-Петербург, 1994. 160 с.
5. Баев О. Я. И всё же: реальность или иллюзия (ещё раз о криминалистической характеристике). *Вестник криминалистики*. Москва. 2002. Вып. 1 (3). С. 19–23.
6. Бакка М. Т., Дорошенко В. В. Техноекоелогія : навчальний посібник. Житомир, 2007. 219 с.
7. Барабаш Т. Проблемні питання етапності досудового розслідування в кримінальному провадженні України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 5. С. 115–119.
8. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962–2002). Киев, 2002. 268 с.
9. Бахин В. П. Следственная ситуация и тактическое решение. Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего юридического образования). Киев. 1987. С. 195– 204.
10. Бахин В. П., Весельський В. К. Тактика допиту : навчальний посібник. Київ, 1997. 64 с.

11. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия : справочное пособие. Москва, 1997. 342 с.
12. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. Москва, 2001. 240 с.
13. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: криминалистические средства, приемы и рекомендации : в 3 т. Москва, 1979. Т. 3. 408 с.
14. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Москва, 1997. Т. 3. 464 с.
15. Белкин Р. С. Курс криминалистики : учебное пособие. Москва, 2001. 837 с.
16. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике. Москва, 1988. 304 с.
17. Берзін П. С. Злочинні наслідки: поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення : монографія. Київ, 2009. 736 с.
18. Берназ В. Д., Волобуєв А. Ф. Криміналістика : підручник. Харків, 2011. 666 с.
19. Бизов В. Ф., Федоренко П. Й. Маркшейдерська справа : підручник. Кривий Ріг, 2000. 211 с.
20. Бирюков В. В. Алгоритмизация расследования. Задачи и проблемы. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України*. Луганськ. 2004. Випуск 1. С.198–204.
21. Бордюгов А. Г. Проблеми визначення об'єкта судово-екологічної експертизи. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 2 (15). С. 129–135.
22. Бордюгов А. Г. Судово-екологічна експертиза – основна форма використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти довкілля. *Криміналістичний вісник*. 2008. № 2 (10). С. 67–71.
23. В Перевальске нелегальная копанка «пряталась» на территории шахты «Вергелевская» : общественно-политический обозреватель Трибун. URL : <http://tribun.com.ua/11717>

24. Вапнярчук В. В. Сутність початку досудового розслідування за новим КПК України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 26. С. 177–186.

25. Васильев А. Н., Яблоков Н. П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. Москва, 1984. 143 с.

26. Ведерников Н. Т. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступления. *Криминалистическая характеристика преступлений* : сб. науч. трудов. Москва, 1984. С. 74–77.

27. Великанов С. В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. 19 с.

28. Возгрин И. А. Криминалистическая методика расследования преступлений. Минск, 1983. 215 с.

29. Волобуев А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва. Харків, 2000. 336 с.

30. Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия : монография / под. ред. проф. Н. П. Яблокова. Москва, 1997. 248 с.

31. Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности : учебное пособие. Калининград, 1999. 74 с.

32. Гавло В. К. Наследие Р. С. Белкина и дискуссионные вопросы. *Роль и значение деятельности Р. С. Белкина в становлении современной криминалистики* : материалы междунар. научн. конф. (к 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина. Москва, 2002. С. 207–212.

33. Гавло В. К. Обстановка преступления как структурный компонент криминалистической характеристики преступления. *Избранные труды*. Барнаул, 2011. С. 162–169.

34. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. *Проблемы теории и развития законодательства*. Харьков, 1994. 639 с.

35. Гірничий закон України : Закон України від 06.10.1999 № 1127-XIV. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1127-14>.

36. Головин А. Ю. Криминалистика в понятиях и терминах : учебное пособие. Москва, 2006. 384 с.
37. Головин А. Ю. Криминалистическая систематика. Москва, 2002. 336 с.
38. Гора І. В. Поняття, спосіб вчинення злочину та його значення в розкритті та розслідуванні. *Закон и жизнь*. 2012. № 9. С. 35–38.
39. Гора І. В. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 209–214.
40. Горное дело. Дорога длиною в тысячелетия / под редакцией В. П. Нагорного. Киев, 2010. 288 с.
41. Даньшин М. В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2000. 19 с.
42. Даньшин М. В. Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці : навчальний посібник. Харків, 2007. 116 с.
43. Дворкин А. И. Осмотр места происшествия : практическое пособие. Москва, 2000. 336 с.
44. Динту В. А. Обстановка злочину як елемент криміналістичної характеристики злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2014. 20 с.
45. Драпкин Л. Я. Понятие и классификация следственных ситуаций. *Следственные ситуации и раскрытие преступлений*. Свердловск, 1975. С. 28– 29.
46. Драпкин Л. Я., Уткин М. С. Понятие и структура способа совершения преступления. *Проблемы борьбы с преступностью*. Омск, 1978. С. 129–134.
47. Духно Н. А., Корухов Ю. Г. Расследование экологических преступлений : лекция. Москва, 2001. 20 с.
48. Експертизи у судочинстві України : науково-практичний посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ, 2015. 504 с.
49. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений. Минск, 2001. 304 с.

50. Жирний Г. Ю. Структура окремих криміналістичних методик розслідування певних категорій злочинів. *Актуальні проблеми сучасної криміналістики* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. Сімферополь, 2002. Ч. 2. С. 164–167.

51. Журавель В. А. Криміналістична характеристика злочинів: проблеми формування та застосування. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2008. № 4 (55). С. 202–213.

52. Журавель В. А. Криміналістична характеристика злочинів: реальність чи ілюзія? *Правовий часопис Донецького університету*. Донецьк, 2001. Вип. № 1 (6). С. 56–60.

53. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків, 2012. 304 с.

54. Журавель В. А. Новый уголовный процессуальный кодекс Украины: взгляд криминалиста. *Криминалист первопечатный*. 2014. № 8. С. 56–63.

55. Журавель В. А. Окрема криміналістична методика розслідування злочинів: форма, структура, зміст. *Вибрані твори*. Харків, 2016. С. 380–390.

56. Журавель В. А. Проблеми періодизації досудового розслідування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 2 (77). С. 136–144.

57. Журавель В. А. Слідчі (розшукові) дії як засоби формування доказів за чинним кримінальним процесуальним законодавством. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. 2013. Вип. 13. С. 22–30.

58. Зав'ялов С. М. Спосіб вчинення злочину: окремі проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 21 с.

59. Зубова Н. О. Зразки для експертного дослідження: порядок отримання та основні вимоги. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого; ред. кол. : М. А. Цимбал, В. Ю. Шепітько, А. М. Головченко та ін. Харків, 2013. № 13. С. 259–265.

60. Зуйков Г. Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления : автореф. дис. ... д.ю.н. : 12.717. Москва, 1970. 31 с.
61. Ищенко Е. П., Водянова Н. Б. Алгоритмизация следственной деятельности : монографія. Москва, 2010. 304 с.
62. Ищенко Е. П., Топорков А. А. Криминалистика. Москва, 2006. 748 с.
63. Ищенко Е. П., Филиппов А. Г. Криминалистика : учебник. Москва, 2007. 743 с.
64. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ МВС України від 07.07.2017 № 575. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>
65. Інструкція з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України : Наказ МВС України від 23.05.2017 № 440. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0750-17/page>
66. Інструкція з організації реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : Наказ МВС України від 16.02.2018 № 111. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0371-18>
67. Інструкція про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події : Наказ МВС України від 06.11.2015 № 1377. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1498-15/conv/paran8#n8>
68. Клименко Л. П. Техноэкология : посібник. Сімферополь, 2000. 49 с.
69. Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 19 с.
70. Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 207 с.

71. Книженко С. О. Особливості огляду місця події при розслідуванні незаконного видобування корисних копалин. *Форум права*. 2010. № 3. С. 186–190.

72. Книженко С. О. Участь спеціаліста при розслідуванні екологічних злочинів. *Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 - 15 берез. 2003 р.). Харків, 2003. С. 96–98.

73. Ковалёв М. И. Проблемы учения об объективной стороне состава преступления. Красноярск, 1991. 176 с.

74. Коваленко А. В. Перспективи використання комп'ютерного моделювання при проведенні слідчого експерименту в ході розслідування злочинів, вчинених на тимчасово окупованих територіях. *Особливості процесуального доказування у кримінальних провадженнях про злочини, вчинені на тимчасово окупованих територіях*: матеріали II Круглого столу (03 листоп. 2017 р.). Київ, 2018. 124 с.

75. Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : монографія. Луганськ, 2007. 248 с.

76. Когутич І. І. Типові ситуації початкового етапу розслідування вбивств та обумовлені ними алгоритми дій слідчого. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. №1. С. 233–247.

77. Кодекс України про надра : Закон України від 27.07.1994 № 132/94-вр. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80/page3>

78. Колдин В. Я. Версионный анализ : монографія. Москва, 2014. 152 с.

79. Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступления : конспект лекций по криминалистике. Харьков, 1965. 46 с.

80. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений : учебное пособие. Харьков, 1985. 93 с.

81. Коновалова В. Е. Алгоритмізація в теорії криміналістики. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2007. № 1 (48). С. 169–175.

82. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функция в судопроизводстве. Харків, 2000. 176 с.
83. Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология : учебное пособие. Харьков, 1999. 157 с.
84. Копанки и «пересев». Кто и как легализует уголь из нелегальных шахт Донбасса : Аргумент. URL : <http://argumentua.com/stati/kopanki-i-peresev-kto-i-kak-le-galizuuet-ugol-iz-nelegalnykh-shakht-donbassa>
85. Корж В. П. Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности : монография. Харьков, 2002. 412 с.
86. Крейтер В. М. Теоретические основы поиска и разведки твердых полезных ископаемых. Москва, 1968. Т. 1. 432 с.
87. Криминалистика : учеб. для вузов / [И. Ф. Герасимов, Я. А. Драпкин, Е. П. Ищенко и др.] ; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. Москва, 2000. 672 с.
88. Криминалистика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. Москва, 2001. 718 с.
89. Криминалистика : учебник / под. общ. ред. Н. И. Порубова. Москва, 1997. 335 с.
90. Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений : учебник / под ред. В. Ю. Шепитько. Харьков, 2001. 527 с.
91. Криміналістика : підручник / [П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко та ін.] ; за ред. П. Д. Біленчука. Київ, 2001. 544 с.
92. Криміналістика : підручник / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексеев та ін. Київ, 2015. 544 с.
93. Криміналістика. Академічний курс : підручник / Т. В. Варфоломеев, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін. Київ, 2011. 504 с.
94. Кримінальна справа № 0549/644/2012 // Архів Торезького міського суду Донецької області. 2012 р.
95. Кримінальна справа № 244/306/13 // Архів Сніжнянського міського суду Донецької області. 2013 р.

96. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Київ, 2013. 780 с.

97. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.] ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ, 2005. 480 с.

98. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / [Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. Київ, 2004. 656 с.

99. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Харків, 2008. 1208 с.

100. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001. №2341-III. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page>

101. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар: у 2 т. / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків, 2012. Т. 1. 768 с.

102. Кримінальний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ, 2012. 1224 с.

103. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

104. Кришевич О. В. Застосування тактичних прийомів під час допиту. *Науковий вісник*: зб. наук. пр. 2002. № 3. С. 221–222.

105. Кришевич О. В. Психологічні аспекти розв'язання конфліктів у слідчій діяльності МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2002. 26 с.

106. Кудінов А. С. Особливості початкового етапу розслідування крадіжок нафти та нафтопродуктів із магістральних трубопроводів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Луганськ, 2013. 240 с.

107. Куликов В. И. Криминалистическое понятие обстановки совершения пре ступлений. *Вестник Московского университета. Серия 11: Право*. Москва, 1982. № 5. С. 74–81.
108. Курбатова О. А., Харин А. З. История развития горной механики : учебное пособие. Владивосток, 2004. 137 с.
109. Курс уголовного права. Общая часть : учебник для вузов. Т. 1. «Учение о преступлении» / [Г. Н. Борзенков, В. С. Комиссаров, Н. Е. Крылова и др.] ; под ред. д.ю.н., проф. Н. Ф. Кузнецовой, к.ю.н., доц. И. М. Тяжковой. Москва, 1999. 592 с.
110. Левков В. Н. Версии в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1988. 24 с.
111. Лисиченко В. К., Батюк О. В. Следственная ситуация и ее значение в криминалистике и следственной практике. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1988. № 36. С. 3–9.
112. Лобойко Л. М. Актуальні проблеми визначення підстав і моменту початку досудового розслідування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 87–92.
113. Лопашенко Н. А. Экологические преступления: уголовно-правовой анализ : монография. Москва, 2009. 352 с.
114. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования. Москва, 1973. 216.
115. Макогон Ю. В. Причины і чинники економічної кризи в Україні в умовах військово-політичного протистояння на сході країни. *Економічний вісник Донбасу*. 2017. № 2(48). С. 220–235.
116. Малярова В. О. Етапізація процесу розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 86–91.
117. Марченко А. Б., Бірюков О. М., Горбаньов І. М. Особливості виявлення та розслідування незаконного видобування вугілля : методичні рекомендації / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ імені Е. О. Дідоренка. Луганськ, 2009. 40 с.
118. Матвійчук В. К. Місце предмета складу злочину в структурі діяння проти навколишнього природного

середовища. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. Спеціальний випуск № 6. Ч.1. 2010. С. 16–21.

119. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков, 1999. 480 с.

120. Матусовский Г. А. Проблемы криминалистической характеристики экологических преступлений. Сборник криминалистических тезисов на науч.-практ. конф. по итогам НИР, выполн. проф.-препод. составом УЮА в 1992 г. Харьков, 1993. С.133–135.

121. Мельник П. В. Окремі питання соціально-демографічної характеристики осіб, які вчинили злочини проти довкілля. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 28 жовт. 2011 р.). Одеса, 2011. С. 177–178.

122. Меркурисов В. Х. «Методика расследования преступного загрязнения вод и атмосферы». Криминалистика : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. В. А. Образцова. Москва, 1999. 735 с.

123. Методика розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : навчальний посібник / [О. В. Батюк, Р. І. Благута, О. М. Гумін та ін.] ; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Львів, 2011. 324 с.

124. Миндюков Ю. И., Шевцов Н. Р. Основы специальности : учебное пособие. Донецк, 2000. 108 с.

125. Митричев С. П. Методика расследования отдельных видов преступлений. *Криминалистика и судебная экспертиза* : респ. межвед. науч.-метод. сб. Киев, 1973. Вып. 10. С. 13–28.

126. Москаленко Г. В. Етапи розслідування злочинів : криміналістичний аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Одеса, 2013. 207 с.

127. На Луганщину возвращается проблема «копанок»? : Радіо Свобода. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-reali/28918811.html>

128. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина. Київ, 2000. 771 с.

129. Нагорный В. П., Глоба В. М. Обо всем, что под землей (добывается, сооружается, размещается). Киев, 2010. 205 с.
130. Назаров В. В. Право людини на невтручання в її особисте і сімейне життя та його обмеження у кримінальному провадженні. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 477–483.
131. Нарожна О. В. Проблемні питання використання спеціальних знань під час розслідування незаконного видобування корисних копалин. *Правова держава*. 2016. № 22. С. 127–131.
132. Настільна книга слідчого: (наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів) / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. Київ, 2003. 720 с.
133. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ, 2010. 1288 с.
134. Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2012. 33 с.
135. Нетеса Н. В. Кримінально-правова характеристики суб'єкта порушення правил охорони або використання надр (ст. 240 КК України). *Вісник академії правових наук України*. 2011. № 3 (66). С. 293–303.
136. Нетеса Н. В. Суспільно небезпечні наслідки порушення правил охорони або використання надр. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. праць ІВПЗ НАПрН України. Харків, 2011. Вип. 22. С. 219–231.
137. Образцов В. А. Криминалистика. Москва, 1995. 592 с.
138. Образцов В. А. Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений. Москва, 2004. 400 с.
139. Образцов В. А. О криминалистической классификации преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1988. Вып. 33. С. 90–98.
140. Одерій О. В. Криміналістична характеристика злочинів проти довкілля: загальні положення. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2012. №3 (50). С.173–179.

141. Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія. Харків, 2015. 528 с.

142. Ожегов С. И. Словарь русского языка: Около 57000 слов / под ред. Н. Ю. Шведовой. Москва, 1984. 816 с.

143. Основи гірничого виробництва : посібник / В. Г. Кравець, М. Т. Кириченко, О. О. Фролов, В. В. Вапнічна. Київ, 2009. 72 с.

144. Основи гірничої справи: навчальний посібник для студентів за фахом 6.01010022 «Професійне навчання. Електромеханічне обладнання, автоматизація процесів видобутку корисних копалин». Харків, 2003. 116 с.

145. Основи технології видобування корисних копалин : посібник з дисципліни «Основи гірничого виробництва» для студентів напряму підготовки 6.050302 «Гірництво» та з дисципліни «Гірнична справа» для студентів напряму підготовки 6.050702 «Електромеханіка» / В. Г. Кравець, М. Т. Кириченко, О. О. Фролов, В. В. Вапнічна. Київ, 2008. 72 с.

146. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів. Київ, 1998. 416 с.

147. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков, 1982. 161 с.

148. Перебитюк М. В., Паламарчук А. О. Криміналістична характеристика екологічних злочинів. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 282–285.

149. Перлін В. С. Періодизація досудового розслідування самовільного присвоєння владних повноважень або звання службової особи. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.) : у 2 ч. [редкол.: В. В. Черней, С. С. Чернявський, Л. Д. Удалова та ін.]. Київ, 2017. Ч. 2. С. 204–207.

150. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права. Книга первая «О преступлении». Харьков, 2001. 289 с.

151. Погорецький М. А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 93–103.

152. Про державний контроль за використанням та охороною земель: закон України від 19.06.2003 № 963-IV. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/963-15>

153. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України 08.10.1998. № 53/5 із змінами, унесеними згідно з Наказом Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/conv/page>

154. Про затвердження Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр: постанова Кабінету Міністрів України від 05 травня 1997 р. № 432. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/432-97-п>

155. Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення : постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 827. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/827-94-п>

156. Про затвердження Порядку відомчої реєстрації та ведення обліку великотоннажних та інших технологічних транспортних засобів : постанова Кабінету Міністрів України від 06 січня 2010 р. № 8. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/8-2010-п>

157. Про затвердження Порядку здійснення державного геологічного контролю: постанова Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2011 р. № 1294. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1294-2011-п>

158. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр>

159. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>

160. Про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду і встановлення лімітів використання ресурсів загальнодержавного значення : постанова

Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1992 р. № 459. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/459-92-п>

161. Про судову експертизу : закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12/conv>

162. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля : постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>

163. Разумов Э. А., Молибога Н. П. Осмотр места происшествия. Киев, 1994. 672 с.

164. Ревенко О. І. Використання можливостей судових експертиз при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Актуальні завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Львів, 21-22 жовтня 2016 р. Львів, 2016. С. 118–120.

165. Ревенко О. І. Використання можливостей судово-екологічної експертизи при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Сєверодонецьк, 2017. Випуск № 4 (80). С. 262–269.

166. Ревенко О. І. Класифікація способів вчинення незаконного видобування вугілля. *Досудове розслідування в Україні: сучасний стан та шляхи підвищення ефективності: матеріали науково-практичної конференції* (м. Миколаїв, 29 травня 2015 р.) ; упоряд. к.ю.н., доц. В. С. Бондар, к.ю.н., доц. Р. В. Корякін, к.ю.н. М. О. Яковенко. Миколаїв, 2015. С. 134–138.

167. Ревенко О. І. Обстановка як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 180–184.

168. Ревенко О. І. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Луганськ, 2015. Випуск № 4 (72). С. 268– 275.

169. Ревенко О. І. Особливості допиту підозрюваного при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Криміналістика і судова експертиза* : міжвідом. наук.- метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз; редкол. : О. Г. Рувін (відповід. ред.) та ін. Київ, 2016. Вип. 61. С. 168–175.

170. Ревенко О. І. Особливості допиту свідків при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності* : збірн. матер. всеукр. наук.-практ. Інтернет конференції (м. Северодонецьк, 23 грудня 2016 р.) ; упоряд. к.ю.н., доц. В. С. Бондар, к.ю.н. М. В. Кривonos. Северодонецьк, 2017. С. 282–285.

171. Ревенко О. І. Особливості початку досудового розслідування незаконного видобування вугілля. *Науковий вісник публічного та приватного права* : збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 4. С. 263–267.

172. Ревенко О. І. Особливості проведення обшуку під час розслідування незаконного видобування вугілля. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2016. № 2. С. 132–137.

173. Ревенко О. І. Особливості проведення слідчого огляду при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 3- 4 червня 2016 р.). Херсон, 2016. С. 232–234.

174. Ревенко О. І. Проблеми формування криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 342–347.

175. Ревенко О. І. Тактичні прийоми проведення обшуку при розслідуванні незаконного видобування вугілля. *Проблеми доказування: теорія і практика* : матер. наук.-практ. конференц. (м. Северодонецьк, 29 жовтня 2016 р.); упоряд. к.ю.н., с.н.с. О. В. Бочковий, к.ю.н. М. О. Яковенко. Северодонецьк, 2017. С. 161–164.

176. Ревенко О. І. Типовые следственные ситуации первоначального этапа расследования незаконной добычи угля. *Leges si Viata*. 2016. № 2/2 (290). С. 131–135.

177. Ревенко О. І. Встановлення наслідків незаконного видобування вугілля. *З нагоди 100-річчя від дня народження професора М. В. Салтевського* : зб. матер. круглого столу, м. Харків (30 жовтня 2017 р.). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, 2017. С. 110–112.

178. Ревенко О. І. Предмет злочинного посягання як системоутворюючий елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Правові реформи в Україні: реалії сьогодення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 23-24 травня 2014 року). Харків, 2014. С. 110–112.

179. Ревенко О. І. Слідова картина, як елемент криміналістичної характеристики незаконного видобування вугілля. *Теоретичні аспекти організації досудового розслідування* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 04 грудня 2015 р.). Харків, 2015. С. 355–358.

180. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків, 2006. 624 с.

181. Салтевский М. В. О структуре криминалистической характеристики хулиганства и типичных следственных ситуациях. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1982. Вып. 25. С. 13–20.

182. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ, 2005. 588 с.

183. Салтевський М. В. Криміналістика : підручник : у 2-х ч. Харків, 2001. Ч. 2. 528 с.

184. Селиванов Н. А. Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования. *Социалистическая законность*. 1977. № 2. С. 55–58.

185. Сенчик Н. А. Криминалистическая характеристика преступлений. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1983. Вып. 26. С. 26–31.

186. Сергеев Л. А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений. Руководство для следователей. Москва, 1971. 148 с.

187. Смирнов В. О., Білецький В. С. Фізичні та хімічні основи виробництва : навчальний посібник. Донецьк, 2005. 148 с.
188. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений / [В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др.] ; под ред. В. К. Лисиченко. Киев, 1988. 405 с.
189. Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів : навчальний посібник. Київ, 1997. 41 с.
190. Степанюк Р.Л. Класифікація окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Право і безпека*. 2014. № 3 (54). С. 156–160.
191. Степанюк Р. Л. Ситуаційний підхід у формуванні методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. *Право і безпека*. 2013. № 3 (50). С. 110–115.
192. Танасевич В. Г., Образцов В. А. О криминалистической характеристике преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва. Вып. 25. С. 94–104.
193. Тищенко В. В. Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ. Одесса, 2002. 360 с.
194. Тищенко В. В. Криминалистическое значение связи «преступник-жертва» для методики расследования. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1978. Вып. 16. С. 35–39.
195. Уголовное право Украины. Общая и особенная части / под ред. Е. А. Стрельцова. Харьков, 2002. 672 с.
196. Україна за рік скоротила видобуток вугілля на 15 % : інформаційне агентство УНІАН. URL : <https://economics.unian.ua/industry/2336780-ukrajina-za-rik-skorotila-vidobutok-vugillya-na-15.html>
197. Фантомовці Луганщини закрили «копанку» : Паралель медіа. URL : <http://paralel-media.com.ua/p78644.html>
198. Фокина А. А. Роль криминалистической характеристики преступлений в укреплении связи науки криминалистики и практики расследования. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1990. Вып.41. С. 15–21

199. Чельшева О. В. Механизм преступления и криминалистическая характеристика. *Вестник криминалистики*. Москва, 2004. № 2(10). С. 11–17.

200. Чернявський С. С., Татаров О. Ю. Правове та організаційне забезпечення розгляду в ОВС заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події. *Бюлетень Міністерства юстиції*. 2013. № 2. С. 85–93.

201. Чурикова І. В. Початок досудового розслідування у кримінальному процесі України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 226–231.

202. Шепитько В. Ю., Авдеева Г. К. Проблемы формирования «криминалистических алгоритмов» и возможности их практической реализации. *Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов* : межвуз. сб. научн. тр. Калининград. юрид. ин-та МВД России. Калининград, 2009. С. 6–18.

203. Шепитько Ю. В. Теория криминалистической тактики. Харьков, 2002. 349 с.

204. Шепитько В.Ю. Криміналістичне забезпечення діяльності органів досудового слідства у боротьбі зі злочинністю в Україні. *Правова система України: історія, стан та перспективи* : у 5 т. / за заг. ред. В.В. Сташиса. Харків : Право, 2008. Т. 5 : Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні. С. 834–840.

205. Шепитько В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) : монографія. Харків, 2007. 432 с.

206. Шепитько В. Ю., Панов М. І., Коновалова В. О. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів. Київ, 2007. 728 с.

207. Школьній В. Б. Тактика викриття організатора злочинного угруповання: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 238 с.

208. Шкурский Е. Ф. Шахтная геология : учебное пособие. Алчевск, 2007. 278 с.

209. Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [С. Б. Гавриш, В. Г. Грузков,

Г. А. Матусовский и др.] ; под общей ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. Харьков, 1994. 226 с.

210. Яблоков Н. П. Криминалистика : учебное пособие. Москва, 2005. 718 с.

211. Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика преступлений как составная часть общей теории криминалистики. *Вест. Моск. ун-та. Серия 11. «Право»*. 2000. № 2. С. 5–13.

212. Яблоков Н. П. Общие положения криминалистической методики расследования преступлений. Криминалистика : учеб. для вузов. Москва, 1995. С. 481–492.

213. Яблоков Н. П. Расследование организованной преступной деятельности. Москва, 2002. 172 с.

214. Яценко С. С. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Київ, 2005. 848 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Результати
узагальнення анкет опитування працівників
слідчих підрозділів Головних управлінь Національної
поліції в Донецькій та Луганській областях з питань
розслідування злочинів за фактами незаконного
видобування вугілля
(усього 127 респондентів)**

№ з/п	Питання та варіанти відповідей	Слідчі (127 респондентів)
1.	Стаж роботи в слідчому підрозділі Національної поліції України:	
	А. До одного року	15%
	В. Один-три роки	45%
	С. Чотири-десять років	35%
	Д. Більше десяти років	5%
2.	Чи брали Ви участь у розслідуванні злочинів за фактом незаконного видобування вугілля?	
	А. Так	86%
	В. Ні	14%
3.	Чи виникали у Вас труднощі під час розслідування злочинів за фактом незаконного видобування вугілля?	
	А. Так	77%
	В. Ні	23%
4.	Чи використовуєте Ви методичну літературу з питань виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням правил охорони надр?	
	А. Так	55%
	В. Ні	45%

5.	Чи вважаєте Ви необхідним розробку окремої методики розслідування незаконного видобування вугілля?	
	А. Так	83%
	В. Ні	17%
6.	Протягом якого терміну здійснювали незаконне видобування вугілля?	
	А. До одного місяця	65%
	В. Від одного місяця до одного року	20%
	С. Більше одного року	15%
7.	Чи використовували транспортні засоби під час незаконного видобування вугілля?	
	А. Так	67%
	В. Ні	33%
8.	Кому належали транспортні засоби, які використовували під час незаконного видобування вугілля?	
	А. Перебували у власності підозрюваного	36%
	В. Орендувалися підозрюваним	64%
9.	Де підозрюваний зберігав легкові й технологічні транспортні засоби, призначені для видобутку та перевезення вугілля?	
	А. Будівлі та споруди на території домоволодінь злочинців	67%
	В. Обладнані стоянки автотранспорту підприємств, які займаються легальною розробкою надр або будівельними роботами	18%
	С. Території неподалік проведення робіт з незаконного видобутку вугілля	15%
10.	Чи приховувався злочинний характер походування вугілля під час його реалізації?	

	А. Так	88%
	В. Ні	12%
11.	Які місця зберігання незаконно видобутого вугілля найчастіше підшукувалися та підготовлювалися підозрюваним під час вчинення досліджуваного різновиду злочину?	
	А. Площадки неподалік проведення робіт з видобування вугілля	34%
	В. Орендовані вугільні склади	30%
	С. Територія домоволодіння злочинця	23%
	Д. Орендовані обладнані для зберігання вугілля склади приватних підприємств	13%
12.	Яке територіальне розміщення місця зберігання незаконно видобутого вугілля?	
	А. Межі адміністративно-територіального району вчинення незаконного видобування вугілля – села, селища, селища міського типу	85%
	В. Суміжні райони вчинення злочину	15%
13.	Укажіть найбільш поширені способи реалізації незаконно видобутого вугілля?	
	А. Продаж «із рук в руки»	33%
	В. Продаж вугільним конвертаційним центрам	23%
	С. Продаж вугільним складам (збагачувальним фабрикам)	22%
	Д. Продаж державним шахтам	13%
	Е. Продаж приватним шахтам	9%
14.	Незаконне видобування вугілля вчинюють переважно:	
	А. Одноособово	20%
	В. Групами осіб за попередньою змовою	77%

	С. Організованими групами	3%
	Д. Злочинними організаціями	0%
15.	Форма співучасті злочинних груп, які незаконно видобувають вугілля:	
	А. Групи з простою формою співучасті (співвиконавство за попередньою змовою)	87%
	В. Групи зі складною формою співучасті (організовані групи)	13%
16.	Якими лідерськими ознаками володіли організатори злочинних груп незаконного видобування вугілля	
	А. Наявність природних властивостей лідера	83%
	В. Комунікабельність	54%
	С. Вища освіта	35%
	Д. Уміння зацікавити та підтримувати з іншими членами групи приятні стосунки	55%
17.	Який основний мотив учинення підозрюваним незаконного видобування вугілля:	
	А. Задоволення власних побутових потреб (використання для пічного опалення будинків)	18%
	В. Отримання матеріального прибутку після реалізації вугілля	82%
18.	Кого з перерахованих спеціалістів найчастіше залучали до проведення огляду місця події під час розслідування незаконного видобування вугілля (можлива одна або кілька відповідей):	
	А. Спеціаліста-криміналіста	75%
	В. Громадських інспекторів з охорони довкілля	89%
	С. Маркшейдерів	77%
	Д. Геологів	67%

	Е. Державних інспекторів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель	54%
	Ф. Працівників санітарно-епідеміологічної служби	45%
	Г. Судово-медичного експерта	25%
	Н. Лісника	19%
19.	Які з тактичних прийомів найбільш часто використовуєте Ви під час проведення допитів при розслідуванні незаконного видобування вугілля:	
	А. Переконавання в необхідності повідомлення правдивих відомостей	45%
	В. Пред'явлення речових доказів	33%
	С. Деталізація показань для виявлення суперечностей	13%
	Д. Проведення повторних допитів з тих самих обставин	9%
20.	Чим, на Ваш погляд, обґрунтована низька результативність проведення обшуку під час розслідування незаконного видобування вугілля:	
	А. Протидія з боку обшукуваних осіб	21%
	В. Недостатня матеріально-технічна забезпеченість	37%
	С. Відсутність рекомендацій з проведення вказаної слідчої (розшукової) дії	42%
21.	Які з перелічених об'єктів найбільш часто вилучають під час проведення обшуку:	
	А. Знаряддя і засоби вчинення злочину	60%
	В. Вугільна маса	56%
	С. Документи	39%

22.	Якими методичними рекомендаціями Ви користувалися під час розслідування злочинів за фактом незаконного видобування вугілля:	
	А. Методичними рекомендаціями, розробленими в рамках методики розслідування злочинів проти довкілля	51%
	В. Не використовую жодних методичних рекомендацій, дію «за інтуїцією»	35%
	С. Ознайомлююсь з відповідною літературою для отримання знань у галузі геології, маркшейдерської справи, розробки пластів і видобування вугілля тощо	14%
23.	Які види експертиз призначають під час розслідування незаконного видобування вугілля	
	А. Геологічну експертизу	100%
	В. Трасологічну (слідів взуття, транспортних засобів, знарядь злочину та інструментів)	35%
	С. Техніко-криміналістичну експертизу документів	28%
24.	Чому слідчими використовували довідки спеціалістів, а не висновки експертів для встановлення ознак незаконно видобутого вугілля:	
	А. Відсутність необхідних фахівців в експертних установах	35%
	В. Більш швидке отримання довідки спеціаліста ніж висновку експерта	25%
	С. Відсутність інформації про те, у яких експертних установах можливе проведення всіх необхідних експертиз при розслідуванні незаконного видобування вугілля	40%
25.	Способи підготовки фіктивних документів для	

надання вигляду законного походження діяльності з видобування вугілля:		
	А. Отримання дозволу територіальних органів влади про надання ділянки місцевості в оренду, без придбання ліцензії на видобування корисних копалин	29%
	В. Оформлення легальних документів, у яких зазначено, що підприємство буде займатися тільки розвідкою запасів корисних копалин	23%
	С. Оформлення легальних документів, згідно з якими дозвіл видано на інший вид користування надрами, або термін користування закінчився, або розробки виходять за межі зазначеної в ньому території	20%
	Д. Придбання чи завчасного надання документів легальними вугільними підприємствами (переважно тими, якими реалізується незаконно видобуте вугілля), котрі мають відповідні дозволи та ліцензії на проведення видобутку вугілля	18%
	Е. Отримання договору оренди у фізичної особи, яка є власником ділянки місцевості, а не легальним користувачем надрами, які на ній розміщені	10%

**Результати
вивчення та узагальнення матеріалів розслідування
злочинів за фактами незаконного видобування вугілля
в Донецькій та Луганській областях
(усього 150 кримінальних проваджень (справ))**

№ з/п	Питання та варіанти відповідей	Кількість
1.	Основна кваліфікація злочину:	
	ч. 2 ст. 15, ч. 2 ст. 240 КК України	5%
	ч. 2 ст. 240 КК України	88%
	ч. 3 ст. 240 КК України	5%
	ч. 4 ст. 240 КК України	2%
2.	Закріплення в матеріалах кримінального провадження елементів залягання вугільних пластів:	
	<i>Марка:</i>	
	зазначена в провадженні	27%
	не зазначена в провадженні	73%
	<i>Кут падіння:</i>	
	зазначений в провадженні	8%
	не зазначений в провадженні	92%
3.	Підготовка знарядь і засобів учинення злочину:	
	<i>Місця придбання знарядь і засобів учинення злочину:</i>	
	склади підприємств, які проводять легальну розробку надр або будівельні роботи	50%
	магазини продажу будівельних матеріалів	25%
	ринки	15%
	інші	10%

	<i>Розташування місць придбання знарядь і засобів учинення злочину:</i>	
	у межах адміністративно-територіального району здійснення незаконного видобування вугілля	75%
	у суміжних районах з місцем учинення незаконного видобування вугілля	15%
	на території інших областей	10%
	<i>Місця виготовлення (переобладнання) підозрюваним засобів, спеціально пристосованих для видобування вугілля (мотолебідки, волокуші):</i>	
	господарські приміщення (гараж, сарай тощо) осіб, причетних до незаконного видобування вугілля	88%
	приміщення (як житлові, так і виробничі), орендовані особами, які здійснюють незаконне видобування вугілля	12%
4.	Місця приховування слідів злочину, знарядь і засобів його вчинення:	
	територія домоволодіння осіб, причетних до незаконного видобування вугілля	83%
	територія, розташована в безпосередній близькості від місця вчинення злочину, зокрема біля гірничих виробок	17%
5.	Транспортні засоби, які використовували злочинці для видобування й транспортування незаконно видобутого вугілля:	
	<i>Вид транспортного засобу:</i>	

	легкові транспортні засоби	8%
	технологічні транспортні засоби	92%
	<i>Види технологічних транспортних засобів:</i>	
	вантажні автомобілі	40%
	екскаватори	28%
	трактори	30%
	бульдозери	15%
	<i>Орендовані технологічні транспортні засоби належали:</i>	
	фізичним особам	45%
	керівникам підприємств, організацій, які проводять легальну розробку надр або будівельні роботи	55%
	<i>Розташування місць оренди та придбання технологічних транспортних засобів</i>	
	межі адміністративно-територіального району вчинення незаконного видобування вугілля – села, селища, селища міського типу	75%
	суміжних з ним райони	15%
	території інших областей	10%
6.	Типові способи вчинення незаконного видобування вугілля:	
	відкрита (поверхнева) розробка пластів вугілля	42%
	підземна (шахтна) розробка пластів вугілля	58%
	<i>За ступенем розробки пластів вугілля:</i>	
	поновлені розробки закритих або законсервованих шахт	75%
	раніше не розроблювальні родовища	25%
	<i>За оснащеністю вчинення незаконного видобування вугілля:</i>	

	простий спосіб (ручна розробка) видобування вугілля	40%
	складний спосіб (технічна розробка) видобування вугілля	60%
7.	Механізми, які пристосовували для видобування вугілля:	
	мотолебідку	65%
	волокушу (металева ванни з тро-сами)	35%
	електричні пили	48%
	циркулярні пилки	23%
	кутові шліфувальні машини (болга-рки)	19%
	електричний генератор	100%
8.	Знаряддя, що пристосовують для видобування вугілля:	
	совкові лопати	100%
	металеві лопати	87%
	головні та ручні ліхтарики	100%
	кірки	90%
9.	Волокуші та мотолебідки злочинці:	
	виготовляли самостійно	68%
	орендували у фізичних осіб	32%
10.	Засоби зв'язку, що використовують злочинці під час виймання вугілля з гірничої виробки	
	постукування по лебідці	85%
	апаратура шахтного гучномовного зв'язку	15%
11.	Типові приводи для внесення відомостей до ЄРДР за фактами	

	вчинення незаконного видобування вугілля:	
	заява або повідомлення державних інспекторів у сфері державного контролю за використанням та охороною земель	54%
	заява або повідомлення окремих громадян, представників підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності	27 %
	безпосереднє виявлення співробітниками оперативних підрозділів, слідчим чи прокурором ознак кримінального правопорушення	19%
12.	До проведення огляду місця події під час розслідування незаконного видобування вугілля залучали спеціалістів:	
	так	95%
	ні	5%
13.	Суб'єктно-особистісні властивості особи, яка вчинила злочин:	
	<i>Стать:</i>	
	чоловіча	98%
	жіноча	2%
	<i>Вік:</i>	
	від 20 до 30 років	21%
	від 31 до 40 років	49%
	від 41 до 55 років	30%
	<i>Зайнятість:</i>	
	безробітні	92%
	працевлаштовані	8%

	<i>Стаж роботи на державних шахтах:</i>	
	особи, які раніше були працівниками шахт	59%
	інші особи	41%
	<i>Освіта:</i>	
	неповна середня	15%
	середня	28%
	середньо-спеціальна	36%
	середньо-технічна	11%
	вища	10%
	<i>Характеристика за місцем проживання:</i>	
	негативна	-
	позитивна	15%
	посередня	85%
	<i>Наявність судимостей:</i>	
	раніше притягалися до кримінальної відповідальності	22%
	раніше не притягалися до кримінальної відповідальності	78%
14.	Учинення протидії розслідуванню підозрюваною особою:	
	так	35%
	ні	65%
15.	Форми вчинення протидії розслідуванню підозрюваною особою:	
	надання неправдивих показань	64%
	відмова від надання показань	36%
16.	Типові слідчі ситуації, які скла-	

	дають на початковому етапі розслідування незаконного видобування вугілля:	
	<i>Установлено ознаки вчинення незаконного видобування вугілля, особу (злочинця) затримано на місці події, зокрема:</i>	53%
	у процесі підготовки до вчинення злочину (серед іншого, під час підшукування та облаштування місця виходу пласта вугілля на поверхню землі або покинутої гірничої виробки законсервованих державних шахт)	3%
	безпосередньо в момент видобування вугілля	65%
	під час транспортування незаконно видобутого вугілля до місць зберігання або реалізації	32 %
	<i>Установлено ознаки вчинення незаконного видобування вугілля, особу (злочинця) не затримано, однак про неї є певна інформація</i>	32%
	<i>Установлено ознаки вчинення незаконного видобування вугілля, особу (злочинця) не встановлено та не затримано.</i>	15%
17.	Матеріальні сліди, що утворюються під час учинення незаконного видобування вугілля:	
	<i>Сліди людини, зокрема:</i>	40%
	папілярних візерунків	23%
	взуття	48%
	особистих речей працівників (предмети одягу, рукавички)	37%

	куріння (недопалки, сірники, запальнички)	57%
	<i>Сліди знарядь, виробничих механізмів і транспортних засобів, зокрема:</i>	59%
	лопат, кирок, ломів	89%
	електричних пилок, кутових шліфувальних машин, відбійних молотків	79%
	мотолебідок, волокуш	95%
	коліс легкових транспортних засобів	34%
	коліс технологічних транспортних засобів	59%
	<i>Сліди вугільної маси у вигляді поверхневих нашарувань:</i>	89%
	на одязі злочинців	25%
	на ґрунті з місця події	57%
	на предметах, за допомогою яких здійснювалося видобування вугілля з надр	94%
	<i>Сліди в документах (змістовно-інтелектуальні)</i>	36%
18.	Місця виявлення слідів учинення злочину:	
	ділянки місцевості, прилеглі до місць незаконного видобування вугілля	82%
	гірничі виробки (кар'єри)	67%
	будівлі та споруди, які використовували як склади для зберігання незаконно видобутого вугілля, робочого інструменту й транспортних засобів	55%
	транспортні засоби	49%

19.	Установлення наслідків незаконного видобування вугілля або можливість їх настання під час досудового розслідування:	
	установлюються	40%
	не встановлюються	60%
20.	Функції організатора злочинних груп:	
	забезпечення безпеки вчинення злочину в спосіб спостереження за роботою працівників; супровід технологічних та легкових транспортних засобів до місця реалізації, тимчасове зберігання вугілля тощо	54%
	інтелектуальне керування членами групи та координація їхньої злочинної діяльності	46%
21.	Наявність співорганізатора в злочинних формуваннях з незаконного видобування вугілля:	
	так	55%
	ні	45%
22.	Обізнаність виконавців учинення незаконного видобування вугілля у складі злочинної групи:	
	<i>Машиністи:</i>	
	входили до складу злочинної групи	23 %
	до незаконного видобування вугілля були залучені за винагороду та не входили до складу злочинної групи	56%
	установлені не були, роботу з їхнього встановлення та викриття ні слідчі, ні працівники оперативних підрозділів не проводили	21%

	<i>Гірники:</i>	
	входили до складу злочинної групи	58%
	були залучені за винагороду та не знали про незаконність видобування вугілля	42%
	<i>Транспортувальники:</i>	
	входили до складу злочинної групи	45 %
	були залучені за винагороду та не входили до складу організованої групи	20%
	установлені не були, роботу з їхнього встановлення та викриття ні слідчі, ні працівники оперативних підрозділів не проводили	35%
23.	Реалізатори злочинних груп спеціалізуються на:	
	оптовому збуті незаконно видобутого вугілля (вугільним конвертаційним центрам, збагачувальним фабрикам, приватним та державним шахтам)	57%
	роздрібному збуті незаконно видобутого вугілля фізичним особам	43%
24.	Класифікація злочинних груп за ступенем участі злочинців у вчиненні незаконного видобування вугілля:	
	злочинні групи, у яких незмінними залишаються лише організатор та максимально наближені до нього особи (співорганізатори), окремі члени групи під час учинення злочинної діяльності змінюються	68%

	злочинні групи з незмінним складом, які створюють для вчинення постійної злочинної діяльності	32%
25.	Класифікація злочинних груп за характером участі злочинців у вчиненні незаконного видобування вугілля:	
	злочинні групи, у яких усі члени, зокрема й організатор групи, беруть безпосередню участь у вчиненні злочинів	59%
	злочинні групи з наявністю у своєму складі формувань чи окремих членів, які безпосередньо не беруть участі у вчиненні незаконного видобування вугілля, а виконують злочинні функції з планування злочинів, забезпеченні «безпеки» злочинної діяльності групи, реалізації викраденого тощо	41%
26.	Класифікація злочинних груп залежно від способів збуту незаконно видобутого вугілля:	
	ті, що самостійно реалізують вугілля	41%
	ті, що використовують для реалізації вугілля послуги перекупників (приватні та державні шахти, вугільні склади, конвертаційні центри)	39%
	ті, що використовують вугілля для власних потреб	20%
27.	Класифікація злочинних груп за ознакою збігу місця проживання членів злочинної групи (місця їхнього постійного знаходження)	

	та місця вчинення незаконного видобування вугілля:	
	ті, що незаконно видобувають вугілля тільки в межах адміністративно-територіального регіону, де проживають їхні члени	57%
	ті, що незаконно видобувають вугілля в інших регіонах	32%
	ті, що незаконно видобувають вугілля як у регіоні проживання, так і в інших регіонах	11%
28.	Особи, які були співучасниками й пособниками вчинення незаконного видобування вугілля:	
	реалізатори	86%
	перекупники	79%
	працівники Національної поліції, які забезпечували прикриття діяльності злочинних груп	26%
	працівники Державної служби геології та надр України	27%
	працівники Державної служби гірничого нагляду та промислової безпеки України	24%
	працівники центральних органів виконавчої влади	46%
	працівники державних і приватних шахт	32%
	власники підприємств, які проводять легальну розробку надр або будівельні роботи, сприяють	78%
	керівники вугільних складів і конвертаційних центрів	68%
29.	Місця, які підлягають обшуку під час розслідування незаконного видобування вугілля:	

	місця придбання знарядь і засобів учинення злочину (склади підприємств, які проводять легальну розробкою надр або будівельні роботи тощо)	45%
	місця виготовлення (переобладнання) засобів, спеціально пристосованих для видобування вугілля в копанках (господарські приміщення (гараж, сарай тощо) осіб, причетних до незаконного видобування вугілля; інші приміщення (як житлові, так і виробничі), орендовані особами, які здійснюють незаконне видобування вугілля)	52%
	місця зберігання незаконно видобутого вугілля, знарядь і засобів учинення злочину, технологічних транспортних засобів, призначених для видобутку та перевезення вугілля (територія домоволодіння осіб, причетних до незаконного видобування вугілля; будівлі та споруди на території в безпосередній близькості від місця вчинення злочину, зокрема біля гірничих виробок; приміщення вугільних складів та конвертаційних центрів; обладнані стоянки автотранспорту підприємств, які проводять легальну розробку надр або будівельні роботи)	63%
30.	Проведення обшуку під час розслідування незаконного видобування вугілля:	
	проводили	75%
	не проводили	25%

31.	Для встановлення ознак незаконно видобутого вугілля слідчі використовували:	
	довідки спеціалістів	65%
	висновки експертів	35%

Наукове видання

Ревенко Ольга Ігорівна

**Методика розслідування
незаконного видобування вугілля**

Монографія

За редакцією кандидата юридичних наук,
доцента Володимира КОВАЛЕНКА
Технічний редактор *О. І. Ревенко*
Комп'ютерне верстання *О. І. Ревенко*

Підписано до друку 04.07.2020.
Формат 60x84 1/16 Ум. друк. арк. 11.6.
Тираж 300 прим. Зам. № 0406-01.

Адреса редакції та видавця:
Редакційно-видавниче відділення відділу організації наукової роботи
Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка,
вул. Донецька, 1, м. Сєвєродонецьк, Луганська область, Україна, 93401
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2692 від 17.11.2006

Виготовлено згідно з наданим оригінал-макетом:
Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г.В.,
вул. Бузника 5/1, м. Миколаїв, 54038
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи МК № 11 від 26.01.2007